

UJEDINJENJE ILI SMRT

Kratka istorija jedne opasne ideje

Radoslav Drašković

Naš slučaj zahtijeva proučavanje i objašnjenje: jedan istorijski narod, na kraju 20 veka – u trenutku kad se iscrpila jedna velika utopija; kad je nestala blokovska podela sveta i prestao višedecenijski hladni rat; kad je došlo do neviđenog razvoja nauke i tehnologije koji je povezao svet, relativizovao državne granice i u prvi plan isturio ljudska prava kao univerzalnu vrednost – poveden je na put bez povratka: da ispravi svoju prošlost od srednjeg veka do modernog doba... Izostajanje napora da se razume sunovrat koji je srpski narod doživio na kraju 20. veka bio bi izraz pomirenja sa izgubljenom nadom u budućnost.

Latinka Perović, Dominantna i neželjena elita

Ova Srbija je mrtvo more i bez svakog vidljivog napora i plana da se preporađa. Biće potrebno nekoliko decenija da se ovaj lenji, primitivni, iskvareni narod pretopi u radni, posvećen i građanski odgovoran narod. Osećam se kao Srbin i pisac poraženim. Svet mojih romana ne postoji, nije ni postojao, ja sam ga izmislio u nadi da ću Srbima ponuditi osećanje dostojanstva i samopoštovanja. Nisam uspeo.

Dobrica Ćosić, U tuđem veku

Srbi su najmnogoljudnija južnoslavenska nacija, a Srbija najveća južnoslavenska država, koja je svojim neravnomjernim i često kontradiktornim istorijskim razvitkom odredila sudbinu ne samo dva jugoslovenska politička projekta, nego uticala i na sveukupnu post-jugoslovensku stvarnost. Trideset godina poslije raspada zajedničke države, Srbija ostaje zemlja podijeljena iznutra, posvađana sa svojim susjedima, nespremna da se suoči s vlastitom prošlošću, nesigurna da želi da dovrši evropske političke integracije, vječno zaglavljena između Istoka i Zapada. Ovaj esej zastupa tezu da trenutna politička i društvena situacija u Srbiji i postjugoslovenskim prostorima na kojima žive Srbi, nije posljedica slučajnosti, nego produkt procesa dugog trajanja. Kada su srpske političke elite, krajem devetnaestog vijeka u procesu stvaranja nacionalne države i izboru društvenog i političkog modela razvoja društva - između europskih prosvjetiteljskih ideala liberalne demokratije na jednoj strani i koncepta nacionalne države koji podrazumijeva sve Srbe u jednoj državi na drugoj - izabrale ovo potonje, one su uslovile i odredile sudbinu ne samo Srba u Srbiji, nego i svojih dijaspora rasutih širom Balkana, ali posljedično i sudbine ostalih južnoslavenskih naroda, koji su sa Srbima neraskidivo povezani zajedničkom istorijom, kulturom, jezikom i geografskim položajem. Kratak hronološki pogled na ove procese umnogome objašnjava ne samo propast dva jugoslovenska politička projekata, ali i našu postjugoslovensku stvarnost, te možda nudi mogućnost pogleda u uvijek neizvjesnu budućnost, u trenutcima kada svijet i balkanska regija stoje pred sveopštom neizvjesnošću u procesu porađanja novog svjetskog poretka.

Između dvije civilizacije

Igra historijskog slučaja, gotovo simbolično će postaviti Srbe na granicu između dvije civilizacije. Srbi će se, u procesu kristijanizacije Južnih Slavena, koja je bila dugotrajan i kompleksan proces, naći istočno od linije koja je dijelila dva hrišćanska svijeta, a njihova pripadnost pravoslavnom univerzumu, bila je uglavnom posljedica slučaja. Tadašnja granica crkvenog uticaja je bila još uvijek neučvršćena i nestabilna kao i konfesionalni afiniteti srednjevjekovnih vlastodržaca, koji su se zajedno s njihovom lojalnošću i savezništvima mijenjali na gotovo dnevnoj bazi. Granica između tadašnjeg Istoka i Zapada, grčke i rimske crkve, prolazila je direktno kroz sredinu tadašnjih zemalja koje su naseljavali Srbi. Stoga nije čudno da je prvi kralj Srbije, Stefan Nemanja kršten po katoličkom obredu, a njegova država poštovala i slijedila obadvije tradicije, pravoslavnu u tadašnjoj Raškoj i katoličku u tadašnjoj Duklji, današnjoj Crnoj Gori. Nemanjin sin Vukan, vladar južne provincije Zete je bio pobožni katolik.¹

Poslije čuvenog četvrtog krstaškog pohoda na istok, koji će 1204. godine završiti razaranjem, pljačkom i okupacijom Konstantinopolja, te protjerivanjem vizantijskog cara i patrijarha, dvije crkve će prekinuti svaku dalju komunikaciju. Ovaj događaj će srpskoj vladajućoj dinastiji pružiti neočekivanu priliku da osnaže vlastitu poziciju na prostoru između dva sukobljena carstva. Iako je Nemanjin sin Stefan Prvovjenčani kraljevsku krunu, izražavajući svoju odanost katoličanstvu, dobio od Pape 1217. godine,² njegov brat Rastko će već 1219. pribaviti dozvolu od tada izgnanog vizantinskog imperatora i patrijarha za uspostavu autokefalne Srpske pravoslavne crkve, sa sobom kao prvom glavom crkve.³ Tek od tog momenta Srbija polako ulazi u kulturnu i vjersku orbitu pravoslavne Vizantije i njene civilizacije.

Kasnija otomanska okupacija će proizvesti nekoliko neočekivanih rezultata u procesu formiranja srpske nacije i definisanja njenog ranog identiteta, koja sve do momenta osvajanja uglavnom slijedi šire evropske procese razvoja. Surovost inicijalne okupacije potisnuti će veliki dio populacije i raspršiti je u zapadne predjele Balkana, i susjedne Ugarske zemlje. Istovremeno, s gašenjem vladarske loze, u

¹ Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1984, 63.

² Čak godinu dana nakon što je Rastko izdejstvovao autokefalnost srpske pravoslavne crkve, 1220. godine u pismu Papi Honoriju III, Stefan Prvovjenčani izražava svoju odanost papinstvu i pripadnost katoličanstvu. Ovdje se mora naglasiti da je prema tadašnjim shvatanjima pripadnost jednom od dva univerzalna hrišćanska carstva - istočnom u Konstantinopolju ili zapadnom u Rimu - bila od prvorazrednog značaja za bilo kojeg vladara koji je imao aspiracije da legalizuje svoju vladavinu i državnu kreaciju. Medievalne „nacionalne države“ su bile u subordiniranom položaju i od drugorazrednog značaja u odnosu na univerzalna crkvena carstva. Dubravko Lovrenović. *Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske, Fenomen „krsnjani“ u srednjevjekovnoj Bosni i Humu*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Hrvatski institut za povjest, Sarajevo-Zagreb, 2005, 227-232.

³ Rastko, koji je dao ogroman doprinos kulturnom i spiritualnom ujedinjenju Srba, je uskoro uzeo monški zavjet u manastiru Hilandar na Svetoj gori i pod monaškim imenom Sava postao jedna od najvažnijih figura u srpskoj istoriji. Njegov rad je zauvijek vezao srpski identitet za svijet vizantijskog pravoslavlja, ali i uspostavio izuzetno bliske veze između pravoslavne crkve i srpske države. Sima Ćirković, *The Serbs*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004, 42-6.

naredna četiri stoljeca, Srpska pravoslavna crkva će postojati ne samo kao vjerski nego i svjetovni vođa srpskog naroda, što će joj osigurati centralnu ulogu u kreaciji srpske nacionalne svijesti i u izgradnji buduće samostalne države.

Ovome je uveliko pridonio način na koji je Otomanska imperija ustrojila hijerarhiju vlasti u svom carstvu i odnose sa svojim podanicima. Po takozvanom *millet* sistemu sve nemuslimanske vjerske zajednice su bile izuzete od islamskog zakona, sve dok su bile lojalne Porti i uredno prikupljale i plaćale takse, što im je garantovalo lokalnu samoupravu pod nadzorom njihovih vjerskih vođa. Obnavljanjem srpske patrijaršije u Peći, Porta je 1557. godine autorizovala vraćanje autokefalnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi.⁴ Pravilo da svi poslovi, kako vjerski tako i svjetovni, moraju biti obavljani preko Partijaršije napravilo je od sveštenika u Peći, ne samo duhovne vođe nego i sekularne predstavnike Srba ali i svih drugih pravoslavnih subjekata na zapadnom Balkanu. Ovo je Srbima dalo neočekivano sredstvo homogenizacije i nacionalne ekspanzije, a Srpskoj pravoslavnoj crkvi posebno mjesto u izgradnji države.

Drugi događaj koji će izazvati dugotrajne posljedice u nastupajućim stoljećima, bila je uspostava takozvane *Vojne krajine* 1578. godine kojom je dalje zakomplikovan postojeći vjerski raspored u regionu.⁵

Habsburzi su izbjeglicama potisnutim turskim osvajanjima iz Srbije i Bosne, ponudili zemlju na kojoj su mogli da rade i izdržavaju sami sebe kao slobodni seljaci. Oni su bili izuzeti od plaćanja takse, uživali potpunu lokalnu samoupravu, te pravo na slobodno ispovjedanje svoje vjere. Zauzvrat su bili dužni da brane granice carstva od turskih upada i bezuslovno se odazovu na vojnu službu bilo gdje u imperiji. Pošto je svo pravoslavno stanovništvo na zapadnom Balkanu od 1557.godine pripalo jurisdikciji Pečke patrijaršije, ovo je značilo da će doseljenici, vremenom kroz djelovanje srpske pravoslavne crkve prihvatiti srpsku nacionalnu svijest. Potpuno nezavisni od hrvatskih vlasti, uvijek naoružani graničari, tzv. *grenzeri*, su odgovarali

⁴ Ovu odluku Srbi duguju Mehmed Paši Sokollu (Sokolović) koji je kao djete odveden u janičarsku službu, i usponom kroz administrativni aparat Otomanske imperije dospio do mjesta Velikog Vezira (u današnjim terminima premijera imperije). Ćirković napominje da pored rođaćkih veza ipak ne treba zaboraviti ni interese Otomanske imperije koja je zauzela i velike dijelove današnje Bosne, Hrvatske, i Ugarske na sjeveru, na kojima su živjeli mnogi raseljeni Srbi. Upravljati svima njima iz Carigrada putem njima strane jurisdikcije, bilo je komplikovanije nego dodjeliti sve te prostore na brigu i upravljanje obnovljenoj Pečkoj patrijaršiji. Ćirković, 1995.250.

⁵ Krajina je zamišljena i stvorena od strane Habsburškog kralja Ferdinanda, i njegovog nasljednika Maksimiliana II sa ciljem naseljavanja južnih krajeva Hrvatske opustošenih turskim pohodima i stabilizovanja granice sa Otomanskim carstvom, koje je u to vrijeme već završilo osvajanje balkanskih država i prijetilo pokretom prema vratima Beča. Ovaj ogromni ljudski štiti u obliku polumjeseca, koji se u svom finalnom obliku prostirao od Jadranskog mora na zapadu, do Karpata na istoku, pokazaće se kao jedna od najuspješnijih organizacija u Habsburškoj Imperiji, ne samo po uspjehu u ograničavanju daljnijeg Turskog nadiranja u Evropu nego i kontrolisanju bilo kakvih pobuda mađarskog i hrvatskog plemstva za samostalnošću, što će se pokazati naročito prilikom gušenja građanskih revolucija 1848.godine. Rothenberg, Gunther E. „„The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850- 1871““, Slavic Review, Vol. 23, No. 1 (Mar., 1964), 63.

samo Habsburzima, jer je Vojna krajina, bez obzira što se nalazila na hrvatskoj teritoriji, bila odvojena austrijska provincija kojom se vladalo iz Beča.⁶

Ove okolnosti će izazvati ogorčenje ne samo među hrvatskom elitom, koja je izgubila pravo na zemlju, nego i katoličkom crkvom i među širim slojevima stanovništva. Iako su iste privilegije bile date lokalnom hrvatskom stanovništvu na tom dijelu teritorija, oni su na pridošlice gledali sa nepovjerenjem i sumnjičavošću, ali i osjećajem kulturne nadmoći. Siromaštvo i kulturna izolacija, kao i u toliko drugih primjera u historiji, ali prije svega ustrajan rad pravoslavne crkve, kod ovih izbjeglica će vremenom proizvesti osjećaj posebnog kulturnog identiteta.⁷ Homogenizovani u okviru male etničko-vjerske zajednice oni će razviti kruti graničarski, militantni mentalitet, kao i osjećaj nepripadnosti zemlji čije su granice branili.⁸ Ova tenzija između dvije kulture će s vremenom ostaviti dubok pečat na relacije između Hrvata i Srba u budućnosti, čiji će nacionalizmi uvijek funkcionirati po principu spojenih posuda. Dva najkrvavija sukoba između ovih naroda krenuće upravo sa ovih prostora.

Nebeska Srbija

Otomanska osvajanja i tragičan slom srpske srednjovjekovne države obezbjeđiće i formativni mit za buduću naciju. Malo je znano o bitci koja se desila na praznik Svetog Vida, 28. juna 1389. godine, koja je osigurala historijski okvir za srpski nacionalni mit. Ipak, i pored šturih i opskurnih historijskih činjenica, bogati narodni folklor koji je nastao u godinama poslije bitke, će od ove bitke načiniti centralni stub srpskog nacionalnog narativa, a koji će periodično kroz historiju biti oživljavan od strane političkih elita, kao sredstvo mobilizacije masa za trenutne političke ciljeve.⁹

Istorijski narativ o pravom ili zamišljenom stradanju, o patnji i borbi za samoodržanje kroz historiju, je jedan od najvažnijih elemenata koji definišu bilo koju etničku zajednicu i najjače socijalno ljepilo koje je drži na okupu.¹⁰ Oralna i pisana narodna poezija koja se razvila oko ovog mita u sljedećih par vijekova, kao i djelatnost Srpske pravoslavne crkve na očuvanju nacionalnog sjećanja, bile su snažan prezervant srpske državne tradicije od momenta kad je srednjovjekovna država

⁶ Ivo Goldstein, *Croatia, A History*, C. Hurst & Co, London, 1999, 41.

⁷ Dentich zastupa tezu da je različita vjeroispovjest u ovom slučaju, bila kako razlog za diskriminaciju, tako i presudna za održavanje posebnog kulturnog i kasnije nacionalnog identiteta. Vrlo je malo vjerovatno da bi Srbi u Austrougarskoj imperiji razvili i sačuvali poseban nacionalan identitet u odnosu na Hrvate, da nije bilo rada Srpske pravoslavne crkve, Dentich, 1994,24.

⁸ Jasminka Udovički, *Burn this House, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press. 1997, 20.

⁹ Ćirković skreće pažnju da je ova bitka, o čijem čak ni ishodu ne znamo skoro ništa, samo jedna od prvih velikih bitaka u seriji turskih prodora na Balkan. Ipak, u popularnoj imaginaciji i bogatoj narodnoj poeziji koja je vremenom spletena oko ovog mita, ova bitka je interpretirana kao smrtonosni udarac srpskoj srednjovjekovnoj državi. Srpska kraljevina će nastaviti da postoji, čak na momente doživjeti i relativni prosperitet sljedećih sedamdeset godina, sve do svog konačnog pada pod tursku vlast 1454.godine. Ćirković, 2004, 82-5.

¹⁰ Anthony D. Smith, *The Nation in History, Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Polity Press, 2000,69.

nestala. Mit - kao ućahurena poruka koja lako komunicira s nepismenim masama i u formi narodne predaje lako putuje i do najudaljenijeg predstavnika rasutog plemena, omogućavajući mu da se identifikuje s patnjama i borbom zamišljenih predaka - je pružio Srbima, kako objašnjenje za stradanja pod tuđinskom vlašću, tako i ponudio nadu u ponovno uskrsnuće izgubljene države. On je dakle istovremeno poziv na jedinstvo, na očuvanje identiteta, ali i osvetu i borbu do konačnog momenta kada će zemlja biti ponovo slobodna. Istovremeno, kao sto Hastings sugerise, on je mogao da posluži i kao sredstvo istorijskog zaborava i preinačenja stvarnih istorijskih činjenica.¹¹ Uostalom, nacije ne samo da stvaraju, nego i konstantno re-interpretiraju mitove u skladu sa pokušajima ostvarivanja različitih političkih ciljeva kroz vrijeme.¹² U doba nacionalnog romantizma i formiranja nacija, stvaranja prve Jugoslavije, kao i u predvečerje posljednjeg rata u Jugoslaviji kada je ponovo uskrsnuo, ovaj moćni mit imao je odlučujuću ulogu u političkoj i kulturnoj homogenizaciji Srba gdje god da su živjeli.

Srbija na Istoku

Polovinom 18. vijeka, kao posljedica industrijske revolucije i tektonskih socijalnih promjena uzrokovanih propašću feudalnog društva i njegove političke ekonomije, na istorijskom horizontu pojavljuje se novi oblik teritorijalne i političke organizacije teritorija, ali i radikalno novi način označavanja socijalne pripadnosti i identiteta. Novonastali fenomen nacije i nacionalne države poslužio je tadašnjim vlastodršcima kao sredstvo političke centralizacije i socijalne kohezije, služeći prije svega za političko uvezivanje razjedinjenih feudalnih teritorijalnih jedinica, a zatim i kao sredstvo njihove industrijalizacije, urbanizacije i sveopšte modernizacije.

Srbi su kao i druge južnoslovenske nacije u nastajanju (ispočetka samo Slovenci i Hrvati) razvili i definisali svoju nacionalnu svijest na njemačkim romantičarskim teorijama o kulturno homogenoj nacionalnoj državi, sa narodom kao nosiocem državnog suvereniteta.¹³ Nacionalno oslobođenje, koje u Srbiji dolazi kroz nekoliko turbulentnih i krvavih dekada, zatiču državu i prostore koje naseljavaju Srbi u krajnje zapuštenom stanju, sveopštem siromaštvu, i dalekom zaostatku za evropskim procesima izgradnje društva i države. Dok su evropska društva na krilima industrijske revolucije i političke ekonomije kapitalizma već na pragu modernog doba, Balkanski prostori su još uvijek duboko zaglavljani u feudalnom

¹¹ Kako Hasting podsjeća srpsko plemstvo koje je poslije pada srpske države bilo prinuđeno na vazalni odnos, je od uspostave Pečke patrijaršije 1557. pa do austrijsko-turskog rata 1689. bilo jedan od najvjernijih vazalnih saveznika Otomana. U tom smislu postojanje mita omogućuje istorijski zaborav i preinačenje uloge osmanskih pomoćnih snaga u ulogu vječne žrtve. Adrian Hastings, *Južni Slaveni*, 2003, www.Ivanlovcenovic.com, 9.2.2018.

¹² Ivan Čolović, *Revizije „Kosovskog opredjeljenja“*, Peščanik.net, 28.6.2019.

¹³ Balkanske nacije nastaju iz otpora dugotrajnoj stranoj okupaciji i stoga je proces stvaranja i definicije vlastite nacije bio upravo fatalno određen borbom za skidanje stranog jarma i oslobođenja od tuđinske vlasti - a ne gradnjom i modernizacijom postojeće administrativne i državne strukture kao u slučaju zapadne Evrope - država je u ovom slučaju nešto neprijateljsko, tuđe, nasilno nametnuto, što je sada trebalo srušiti. Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Srpska Narodna zadružna štamparija, 1872, 31-34.

dobu, sa feudalnim ekonomskim odnosima i patrijarhalno-hajdučkim mentalitetom stanovništva, formiranim upravo kao posljedica dugotrajne borbe za opstanak i preživljavanje surove okupacije: "Porodična veza bila je glavna snaga koja je gonila hajduke na osvetu i glavna pomoć u nevolji. U ovom patrijarhalnom životu izučio je prost narod u pjesmi svoju prošlu istoriju - tu je on smišljao svoju budućnost."¹⁴

Srbija je period između 1830.godine, kada je dobila praktičnu autonomiju od strane Otomana, pa do formalnog međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878., provela u izgradnji ranih institucija države i pokušaju hvatanja koraka sa ostatkom Evrope. Ipak, sam taj proces, pokazao je koliko je taj zaostatak veliki, i koliko je budućnost bila već umnogome određena teškom poviješću. Svetozar Marković, kao savremenik i kritičar tog doba, opisuje porođajne muke srpske države i njenu uslovljenost teškim istorijskim nasljeđem. Od kneževе samovolje i despotskog načina vladanja, do uzdizanja čitave birokratske kaste koja je svojim postupcima i trkom za privilegijama direktno rušila mogućnost uspostavljanja pravne države, stalne partijske borbe, u kojima se nisu birala sredstva za ostvarenja preimućstva i ostanka na vlasti, organski i duboko ukorijenjen otpor prema individualizmu i zapadnom, kapitalističkom modelu države i društva - sve je ovo već od početka potkopavalo mogućnost uspostavljanja pravne države i demokratskog ustrojstva političkog sistema, i vodilo ka uspostavljanju partijske države. Ovaj sukob između kolektivističkog i individualističkog koncepta društva je prvi veliki sukob koji je trajno obilježio modernu istoriju Srbije i u različitim oblicima traje do danas.¹⁵

Drugi značajan događaj koji će imati dugotrajne posljedice odvija se rano u procesu formacije države, kada se postavlja pitanje strateškog pravca nacionalne politike. Ohrabreni stvarnom nezavisnošću, pod formalnim pokroviteljstvom moćnijeg pravoslavnog saveznika Rusije, iako još uvijek bez formalnog internacionalnog priznanja, srpske političke elite su počele razmišljati o planovima za konačno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje rasutih dijaspora, ali i za ekspanziju vlastite države. Sredinom devetnaestog vijeka Srbija uživa ogroman ugled kod ostalih, još uvijek porobljenih, slavenskih naroda. Panslavenske ideje koje se razvijaju u istočnoj Evropi, naročito među austrougarskim Slavenima, najplastičnije su izražene u idejama Ilirskog pokreta koji se javlja u Hrvatskoj. Ove ideje su u nekoliko faza, zagovarale buduću potencijanu državnu zajednicu svih Južnih Slavena, zasnovanu na načelima uzajamne ispomoci i ravnopravnosti, kao osnovu vjekovima sanjanog političkog i kulturnog oslobođenja od stranog jarma. Ipak u Srbiji ove ideje nisu nikad uhvatile maha. S velikom populacijom Srba koja je živjela

¹⁴ Marković, 1872, 28.

¹⁵ Olga Popović Obradović, *O stvarnom (dis)kontinuitetu*, Pešćanik, 25.08.2022.

u susjednim državama¹⁶, koje su započele proces formiranja nacionalne svijesti i politički gledale prema Beogradu, srpske političke elite, bile su više zaokupljene idejom kako proširiti srpsku državu na način koji bi inkorporirao što više svoje etničke braće rasute po Balkanu, iako zamišljene granice "srpskih zemalja" nisu još uvijek bile čvrsto određene.

Ove ideje su definisane već 1848. godine od strane Ilije Garašanina, dugovječnog ministra spoljnih poslova u nekoliko vlada, u dokumentu za internu upotrebu, nazvanom *Načertanije*, gdje on u grubim crtama opisuje projekat buduće nacionalne države i rješenja srpskog nacionalnog pitanja. Ovaj dokumenat po prvi put praktično ocrtava linije Velike Srbije, kao države svih Srba rasutih širom Balkanskog poluostrva, koja ih je po prvi put u istoriji trebala sve osloboditi i okupiti pod zajedničkim krovom. Garašaninov program je insistirao na teritorijalnoj ekspanziji srpske države u sve predjele u kojima su živjeli Srbi, s respektom tretirajući ostale narode koji bi izabrali da žive u ovakvoj tvorevini, ali nikad ne raspravljajući pitanje njihove akomodacije.¹⁷ Ideja nekog šireg ujedinjenja svih Južnih Slavena je odbacivana kao nerealna od strane svih glavnih učesnika političkog života, bez razlike na dinastiju koja je bila na vlasti, a ideja proširenja Srbije, uglavnom podržana od svih političkih partija, s izuzetkom srpskih socijalista kao što su Marković i Tucović, koji su dosljedno kritikovali ideju Velike Srbije.¹⁸

Iako je Garašaninov dokument objavljen u javnosti tek 1906. godine, gotovo opšti politički konsenzus koji je vladao u Srbiji tog doba oko ovog pitanja uslovio je da se pitanje teritorijalnog proširenja i ujedinjenja svih srpskih zemalja od tada vidi kao pitanje svih pitanja, kome su podređeni svi ostali ciljevi, uključujući tu i prijeko potrebnu modernizaciju društva.¹⁹ Ovakvo duboko ukorijenjeno viđenje ciljeva

¹⁶ Sredinom devetnaestog vijeka u kneževini Srbiji je živjelo manje od jedne trećine svih Srba. Od ukupno 3,2 miliona Srba, manje od milion Srba je živjelo u Kneževini, oko million i dvjesto hiljada ih je živjelo u ostalim dijelovima Osmanskog carstva, a otprilike dodatni milion na teritorijama Habsburške monarhije, u okvirima Vojne krajine. Audrey Helfant Budding, *Srpski nacionalizam u dvadesetom veku*, u Sonja Biserko, *Milošević, v.s Jugoslavija*, Biblioteka Svedočanstva, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2004, 42.

¹⁷ Ovaj dokument, objavljen tek 1906., mora biti stavljen u kontekst svog vremena, a kao takav, on ipak nije izlazio iz tadašnjeg glavnog evropskog liberalnog razmišljanja o konstrukciji nacionalne države. Iako je Garašanin u kasnijoj fazi svoga rada zauzimao pro-jugoslavenske stavove i u jednom momentu čak i sugerišući ujedinjenje svih Slavena u zajedničku državu, imao redovne kontakte sa Štrosmajerom, Gajem i Jelačićem, on je ostao daleko od principa reciprociteta Ilirskog pokreta. Implicitno dizajniranje podređene uloge za ostale narode u nekoj budućoj uniji sa uvećanom Srbijom bila je fatalna greška Garašaninove, i uopšte velikosrpske vizije, koja će ostaviti dugotrajne posljedice u obje zajedničke države. John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was the Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 52.

¹⁸ U članku *Velika Srbija* iz 1868. Marković kritikuje liberalnu opoziciju da zajedno sa namjesništvom nastavlja Mihajlovu viziju ujedinjenja u Veliku Srbiju, centralizovanu državu, koja je po njemu protivna interesima srpskog naroda: „„Velika Srbija bi morala kupovati prijateljstvo od neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda: morala bi sve više i više trošiti na vojnu silu; sve više zavoditi centralizaciju sa svim dobrima što ih ona donosi, sve više da opterećava narod sa raznim daćijama (po svoj prilici bilo bi i državnog duga), i ranije ili docnije takva politika morala bi se završiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u kneževini u 'Velikoj Srbiji' bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji.“ „ Svetozar Marković, citiran prema Milan Subotić, *Sricanje slobode, Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji 19 veka*, Gradina, Niš, 1992, 189.

¹⁹ Charles Jelavich, *South Slav Nationalisms-Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Ohio State University Press, Columbus, 1990, 264.

nacionalne politike, kojima se ne prihvaća nijedna druga opcija, osim snažne nacionalne države, sa strogom centralnom vlašću, imaće fatalne posljedice za obje zajedničke države Južnih Slavena .

Između Istoka i Zapada

Sredinom devetnaestog vijeka prve generacije malobrojne intelektualne elite, sinovi tek oformljene srpske buržoazije, odlaze na međunarodno školovanje širom Evrope, donoseći nazad u Srbiju nove ideje o izgradnji i ustrojstvu nastajuće države. Svjesni da Srbija kasni desetljećima za zapadnim modelima izgradnje društva, oni traže nove odgovore na ovaj problem, a brojna rješenja se na kraju konsoliduju u dvije opcije: liberalnu, koje predlaže dalje usvajanje zapadnog liberalno-demokratskog modela razvoja društva, i slavenofilsku koja protivno idejama Zapada, ističe nužnost izgradnje novog društva na autentičnim vrijednostima pravoslavnog slavenskog svijeta i s trajnim osloncem na Rusiju.

S povratkom Svetozara Markovića u Srbiju sedamdesetih godina 19. vijeka stižu i počinju da se šire i socijalističke ideje. Marković, odbacujući Marksovu ideju o nužnosti kapitalističkog razvoja kao preduslova za socijalizam, crpi na učenju ruskih socijalista i tvrdi da bi zaostalo srpsko društvo trebalo izbjeći po svaku cijenu zamke klasnog i socijalnog raslojavanja koje je „kapitalistički purgatorijum“ donio zapadnim društvima. Marković vidi zapadne principe razvoja neprimjenjivim na srpsko društvo i predlaže da se Srbi - uz usvajanje samo pozitivnih tekovina zapadnog razvoja kao što su nauka i tehnički razvoj - u izgradnji moderne države moraju oslanjati na vjekovne institucije srpskog naroda (na zadrugu, kao ekonomsku i opštinu, kao osnovnu političku jedinicu društva), a koje se po njemu srećom poklapaju sa socijalističkim idealima socijalne pravde, slobode i jednakosti.²⁰

Markovićeve utopijske ideje zbog njegove prerane smrti i nedostatka političkog uporišta nisu nikad testirane u stvarnosti. Ali njegovi saradnici, koji će se brzo pocijepati u dvije frakcije – radikalsku i socijalističku – od kojih će prva, na čelu s Nikolom Pašićem, kao jednim od najuticajnijih ličnosti u srpskoj politici ikad, i njegove Radikalne stranke koja će brzo evoluirati u politički pokret, dati Markovićevim idejama modifikovanu političku realizaciju. Njihov koncept „narodne države“ počivao je na tri komponente: antiindividualizmu i generalnom antizapadnjaštvu, ekonomskom egalitarizmu, i nacionalizmu. Smatrajući da se zapadnjački individualizam i poduzetništvo ne mogu primijeniti na siromašnu i seljačku populaciju Srbije, radikali kao vodeća politička stranka, insistiraju da Srbija od zapadnoevropske civilizacije treba prihvatiti samo modernu tehnologiju, a izbjeći

²⁰ Marković, 1872, 29.

sve ostale zamke kapitalizma i liberalizma, jer bi usvajanje zapadnih vrijednosti moglo ugroziti narodni duh, običaje i patrijarhalne vrijednosti srpskog društva.

Istovremeno Pašić i radikali definišu i spoljnopolitički program - program oslobođenja Srba van Srbije, i svesrpskog ujedinjenja – određujući da je to cilj kojem moraju biti podređena sva nacionalna energija, sredstva i resursi i da ta misija ima primat nad pitanjima unutarnjeg uređenja zemlje.²¹ Treća komponenta radikalskog koncepta „narodne“ države i kulturnog antizapadnjaštva je bila bezrezervna orijentacija - kako kulturno-civilizacijska, tako i spoljnopolitička - na pravoslavnu Rusiju, čak iako bi takvoj orijentaciji trebalo podrediti i državnu nezavisnost: “Zato je za Srbiju opasniji uticaj Njemačke i Austrougarske od petovekovne vladavine Turske, pod kojom je srpski narod sačuvao patrijarhalne ustanove ekonomskog i političkog života (zadruga, opština, samouprava). Zatvorenost, da bi se ti patrimonijalni principi, uz oslonac na veliku slovensku Rusiju, koja te iste principe vidi kao alternativu 'mračnom carstvu', postao je modus vivendi za Srbiju, koja tek treba da ostvari 'zavetne ciljeve': osveta Kosova i oslobođenje cijelog srpskog naroda. Postepeno su ustanove nestajale, ali ih je nadživio mentalitet.”²²

Opozicija Radikalima bili su Liberalna stranka i Napredna stranka. Kao zastupnici drugog modela društvenog razvoja - koji je predstavljao punu privrženost principima zapadnoevropske civilizacije i liberalne demokratije - oni su na momente dolazili na vlast, ali ta liberalno-demokratska opcija je uvijek bila suviše krhka, i bez uporišta u širokim masama, nikad u stanju da bi mogla da povede zemlju u pravcu dubinske transformacije u moderno evropsko društvo, te tako premosti sve nedostatke nametnute istorijskim razvojem.²³ Milan Piroćanać, predsjednik liberalne vlade, koju mu je povjerio knez Milan Obrenović po povratku na tron, pokušava već 1880. godine progurati ekonomske i političke reforme koje bi Srbiju svrstale u red evropskih naroda i osigurale modernizaciju države, samo da bi naišao na ogroman otpor političke elite, crkvenih krugova, aparata sile, ali i šire u svim slojevima društva, gdje je Pašićevo tumačenje Markovićevih ideja našlo plodno tlo i čvrsto uporište u samom mentalitetu. Još gore je prošla druga naprednjačka vlada sa Milutinom Garašaninom na čelu, čiji nasilan pad 1887. je bio praćen talasom

²¹ Olga Popović-Obradović, „Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji“, u *Kakva ili kolika država*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2000, 325.

²² Latinka Perović, *Srpsko-ruske istorijske analogije, Potka srpskog mentaliteta, antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*, Ogleđi 17, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2016. 62.

²³ Razloge da liberalne ideje nisu nikad pustile odlučujuće korijene u srpskom društvu, Subotić nalazi ne samo u teorijskoj nekonsistentnosti liberala i uticaju slavenofilstva, nego prije svega u činjenici da su liberali bili stranka tankog činovničkog i intelektualnog sloja, bez snažne partijske strukture i veze sa seljaštvom koje je predstavljalo veliku većinu stanovništva u Srbiji tog doba. Tek sa Pašićevom Radikalnom strankom, od 1881., javlja se moderno ustrojena politička partija, koja će artikulirati frustracije širokih seljačkih masa i okrenuti ih upravo protiv državnog činovništva i intelektualne elite, sačinjenih uglavnom od pristalica Liberalne i Napredne stranke. Držeći se pravoslavne Rusije u spoljnoj politici a srpskih običaja i duha u unutrašnjoj Pašić je našao čarobnu formulu za obezbjeđivanje trajne podrške za svoju stranku. Subotić, 156. Također, Perović, 2016, 63.

progona naprednjaka, surovih ubistava, protjerivanja iz zemlje i pljačkom imovine, poznatim kao *veliki narodni odisaj*.

Ovaj kratkotrajni pokušaj dubinske modernizacije Srbije i njegov nasilan kraj, završice se novim Ustavom 1888. i abdikacijom kralja Milana, u korist još jednog Namjesništva, te povratkom Pašića iz šestogodišnjeg političkog izgnanstva. On će na čelu Narodne radikalne stranke, u svom populističkom maniru, početi raditi na učvršćivanju vlasti i uspostavljanju *partijske države*, po cijenu stalne političke krize. Odsustvo političkih procedura i demokratskih mehanizama kontrole vlasti, i stalna proizvodnja atmosfere u kojoj je svaki politički neistomišljenik Radikala bio označen kao izdajnik, dalje podsticalo i legitimiralo kulturu političkog nasilja, do tada već duboko ukorijenjenu u srbijanskom društvu. Milan Piroćanac u svojim *Beleškama* rezimira političku istoriju 19. vijeka u Srbiji, naslućujući skori nastavak političkog nasilja: "Žalosna je sudbina ove zemlje. Karađorđe ubijen. Aleksandar Karađorđević protjeran. Mihailo protjeran pa ubijen. Milan odustao od prestola. Dva namesništva u roku od 20 godina. I danas dinastija Obrenovića visi o koncu."²⁴

U svirepom državnom udaru 1903., ubistvom posljednjeg pro-zapadnog kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge od strane vojnih zavjerenika, svrgnuta je dinastija Obrenovića i na vlast dovedena dinastija Karađorđevića, koja je bila proruski i nacionalistički orijentisana. Grupa oficira na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, okupljenih u tajnoj organizaciji *Ujedinjenje ili smrt*, neformalno poznatoj kao *Crna ruka*, su nakon ovog krvavog državnog udara, koji je donio Srbiji po prvi put kratkotrajnu međunarodnu izolaciju i sankcije, u narednim godinama, daleko od očiju javnosti, upravljali iz sjenke skoro svim političkim procesima na javnoj sceni, putem pritisaka, prijetnji, ili čak otvorenog fizičkog nasilja i likvidacija. Na taj način su otvoreno potkopavali i razarali ionako krhke demokratske institucije i procedure, sastavljali i raspuštali vlade, ali i posredno i neposredno odlučivali o sudbonosnim pitanjima rata i mira.²⁵ Ovaj trend sukoba između legalno izabranih institucija vlasti i neformalnih centara političke moći koji

²⁴ Milan Piroćanac, *Beleške*, citirano prema Perović, 2016, 68. I zaista i dalja istorija Srbije je potvrdila kontinuitet nasilne smjene vlasti i političkih ubistava kao dominantnog obilježja političkog života: „Karađorđa je 1817. godine ubio konkurent Miloš Obrenović i njegovu je „osušenu i pamukom napunjenu glavu“ poslao Turcima. Miloša su 1839. godine svrgnuli ustavobranitelji i Karađorđevići, kao i njegovog nasljednika Mihaila, 1842. godine. Knez Aleksandar Karađorđević, koji je posle Mihaila došao na vlast, skinut je 1858. godine s vlasti, pa je vraćen Miloš. Dve godine kasnije Miloš je umro, a na mesto kneza došao je ponovo Mihailo. On je ubijen u zaveri protivničke dinastije, 1868. godine. Milan Obrenović, koji ga je nasledio, bio je nateran na abdikaciju, a njegov naslednik Aleksandar Obrenović ubijen je u Majskom prevratu 1903. godine. Predstavnik nove dinastije, kralja Petra Karađorđevića, na povlačenje su prisilili zaverenici koji su ga 1903. godine doveli na vlast. Njegovog nasljednika Aleksandra su u Marseju, 1934. godine, ubili su udruženi nacionalisti, predstavnici VMRO i Ustaškog pokreta. U posleratnoj istoriji Srbije, prvo su počišćeni srpski liberali 1972. godine. Zatim je Ivan Stambolić prvo svrgnut, pa ubijen. Slobodana Miloševića zbacio je puč u vrhovima vojske i policije 2000. godine. Zoran Đinđić je ubijen. Ostaje neobičan podatak da je jedini vladar koji nije ubijen ili na neki drugi način nasilno uklonjen bio Josip Broz Tito“. Dubravka Stojanović, *Politička ubistva i prevrati u Srbiji 1817-2003*. Peščanik.net, 9.3.2013.

²⁵ Dubravka Stojanović, *Apis: povratak na mesto zločina*, Peščanik, 8.9.2015.

su se nalazili prije svega u vojsci, crkvi, a kasnije i u partijskim nomenklaturama i tajnim službama, će potrajati do današnjih dana i trajno obilježiti modernu istoriju Srbije i imati razorne posljedice po razvoj zemlje.

Frustrirane rezultatima Berlinskog kongresa, i aneksije BiH od strane Austrije, u kojoj su Srbi u tom momentu sačinjavali većinu stanovništva i koju je Srbija zbog toga vidjela kao srpsku zemlju,²⁶ te uskoro ojačane uspjesima u Balkanskim ratovima i značajnim teritorijanim proširenjem poslije finalnog potiskivanja Otomana sa Balkana, vladajuće političke i vojne elite su prigrlile nacionalizam kao novu i naročito učinkovitu političku ideologiju u izgradnji države. Ona im je ne samo omogućavala laku mobilizaciju masa za dalje planove o teritorijanoj ekspanziji, nego i opravdavala izbjegavanje provođenja potrebnih ekonomskih i političkih reformi na unutrašnjem planu, te olakšavala stvaranje partijske države u kojoj će konstantno jačati autoritarna politička kultura, a smanjivati se polje političkog pluralizma. Politika je sve manje bila neutralno polje za artikulaciju društvenih problema, a sve više arena u kojoj je svako sredstvo za eliminaciju drugoga bilo opravdano: "Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer je negovana vekovima, to je nacionalizam," pisao je još tada Slobodan Jovanović kritikujući vladu Aleksandra Obrenovića.²⁷ Perović nastavlja: "Ova jedina tradicija je po prirodi stvari totalitarna. Ona isključuje unutrašnje podele: pre svega socijalnu, a potom i političku. Sa stanovišta ove tradicije institucije, mehanizmi i procedure moderne države i društva predstavljaju sredstva koja razbijaju unutrašnje jedinstvo. Cilju koji je proizilazio iz ove tradicije, odgovaralo je sredstvo: 'Mi smo još mlad i sirov narod, koji tek počinje sticati političko iskustvo, i koji u nedostatku veštine rešava stvari silom.' Kako u spoljnoj politici, tako i u unutrašnjoj."²⁸

Dakle, sve ove specifičnosti ranog razvitka - sukobi dvije dinastije koji su od države napravili arenu za sopstvene obračune i normalizovali kontinuitet političkog nasilja kao načina za smjenu vlasti, postojanje vaninstitucionalnih paralelnih centara moći, rano formiranje partijske države u kojoj su vladajuće partije postale klanovi i interesne grupe a samim tim i leglo korupcije, razumijevanje političkog života kao međustranačkog rata, oslonac na dominantni predmoderni sistem vrijednosti, patrijarhata, egalitarizma, kolektivizma i generalno antizapadnjaštva, sve to je od Srbije napravilo "nedovršenu državu" u kojoj je postojalo "permanentno revolucionarno stanje", koje je stvaralo duboku nesigurnost u društvu i trajno onemogućilo stvaranje stabilnog insitucionalnog okvira za izgradnju pravne države:

²⁶ Po popisu iz 1910.godine, pravoslavno stanovništvo je sačinjavalo 43,49 odsto ukupne populacije Bosne, muslimansko 32,25, a katoličko 22,87. Zemlja je pak bila u rukama zemljoposjednika od kojih su 91,15 % bili muslimani, dok je sloj kmetova (sačinjen od 73,92 pravoslavnih i 21,49 katoličkih kmetova) ostao bez zemlje, praktično sve do formacije Kraljevine SHS. Ovo objašnjava zašto pravoslavni kmetovi nisu podarili svoju lojalnost ni Austriji, koja je iz pragmatičnih razloga izbjegavala zemljišnu reformu, nego su gledali prema Beogradu kao pravcu svog socijalnog i nacionalnog oslobođenja. Banac, 1984,361.367.

²⁷ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, navedeno prema Perović, 2016, 545.

²⁸ Perović, 2016 545,

“Još važniji uzrok nedovršenosti bilo je konstantno neprihvatanje granica u kojima se Srbija nalazila, što je stalno na stolu držalo pitanje njihovog ispravljanja u nekom sledećem ratu. Nestalnosti i nesigurnosti davale su osnovni ton političkom životu.”²⁹

Sve ovo će imati fatalne posledice u pokušaju izgradnje prve zajedničke države, u kojoj će se svi južni Slaveni neočekivano naći nakon kalvarije Prvog svjetskog rata, započete pucnjevima Gavrila Principa u Sarajevu, u kojem je i Apisova Crna ruka, mimo zvaničnog Beograda, imala svoje prste³⁰.

Jugoslavija ili Velika Srbija

Kraljevina SHS ili kasnije Kraljevina Jugoslavija nastala je kao posledica tektonskih geopolitičkih promjena na kraju najkrvavijeg rata koji je svijet do tada vidio. Bez obzira što je nova država nastala kao produkt rada uskih nacionalnih elita i bez učešća i konsultovanja širokih narodnih masa, njena inauguracija je dočekana sa oduševljenjem, i proslavljena po svim većim gradovima u državi. Ipak, od samog početka bilo je očito da je nova država započela vlastitu egzistenciju na pogrešnom kolosijeku. Sve neuralgične tačke i već spomentuti postojeći procesi dugog trajanja, progovorili su u novoj složenoj državi, samo drugačijim izrazom - ovoga puta oni su se kristalizirali u dilemi političkog uređenja nove zajednice: federalna ili centralizovana država.

Naime, srpska nacionalna ideologija, njihovo iskustvo u gradnji vlastite države, te njihova vojnička pobjeda u ratu, interpretirani su od strane najjačih srpskih stranaka kao razlog da nametnu unitarnu i centralizovanu državu. Ovo je bio šamar u lice hrvatskim i slovenačkim strankama, uglavnom decentralistički orijentisanim, koje su zahtijevale da budu tretirane kao jednaki partneri u novoj zajednici, koja je po njima trebala biti uređena kao federacija, kako bi se ispoštovala istorijska i politička prava svih ujedinjenih naroda.

Iako je Kraljevina trebala da bude uređena po principima najmodernijih evropskih političkih standarda tog vremena, definisana kao parlamentarna, konstitucionalna monarhija sa ograničenom ulogom monarha, i dosljednom podjelom zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, bilo je očigledno već od prvog

²⁹ Dubravka Stojanović, *Politička ubistva i prevrati u Srbiji 1817-2003*. Pešćanik.net, 9.3.2013.

³⁰ Iako postoje dokazi da su članovi Mlade Bosne tražili i dobili i trening i oružje kroz privatne kontakte sa Apisovim tajnim radikalnim krilom srpske vojne obavještajne službe, među istoričarima preovladava mišljenje, potvrđeno prvobitno i od strane zvanične istrage, da zvanični Beograd nije stajao iza atentata u Sarajevu. Dedijer, *Sarajevo, 1914*. Prosveta, Beograd, 1966, 36-53. Većina, pogotovo novijih istraživača i autora, zaključuje da su obje strane bile uvučene u rat protiv svoje volje. Austrija nije željela rat jer, čak i u slučaju srpskog poraza, nije znala šta bi učinila sa još jednom velikom slavenskom državom koja je samo dalje mogla destabilizovati već načetu imperiju. Zvanična Srbija s druge strane, iscrpljena Balkanskim ratovima, bez obzira na to koliko žarko je željela da anektira Bosnu, je znala da ne može sama izaći na kraj sa vojno moćnijom Austrijom. Noel Malcolm, *Bosnia, A Short History*, 1994, 156. U jeku borbi na Solunskom frontu 1917., Aleksandar Karađorđević je iskoristio ratni haos da uhapsi Apisa i njegove saradnike i da ih na montiranom procesu, pod optužbama da su pripremali državni udar, osudi na smrt streljanjem. Uklanjanjem zavjereničke grupe koja je iz sjene vladala terorom, Aleksandar i Pašić su očigledno htjeli da uklone stalnu prijetnju i po sebe i po državu. Stojanović, *Apis, povratak na mjesto zločina*.

trenutka da je vlast koncentrisana u rukama kralja Aleksandra i njegovog užeg kruga iz redova srpske političke elite.³¹ Skoro tri godine nakon inicijalnog haosa u kojem je zemlja rođena, obilježenih mnogim protestima protiv karaktera nametnute centralizacije i političkim rvanjem za premoć u okvirima državno-pravnog provizorijuma, 28. juna 1921. godine - ne slučajno nego radije simbolično na sveti dan u srpskom nacionalnom kalendaru - donesen je i prvi Ustav Kraljevine SHS. Srpska politička elita je time željela i simbolično ozvaničiti svoju dominaciju u novoj državi, prikazujući srpsku pobjedu u ratu i formaciju nove državne zajednice u svjetlu uskrskog Kosovskog mita. Imaginarni poraz na Kosovu prije pet vijekova je konačno bio osvećen, a Kosovo i sve druge teritorije na kojima su Srbi oduvijek živjeli su naizad bile ujedinjene s majkom Srbijom.

Odbijanje i same primisli na početak izgradnje jugoslovenske nacije na nekom neutralnom obrascu od strane srpske političke elite, govorilo je o činjenici da oni novu državu i nisu vidjeli kao ništa drugo nego još jedno proširenje vlastite države, a izgradnju zajedničkog identiteta kao nametanje vlastitog identita ostatku države.³² U atmosferi nepovjerenja i uzajamne netrpeljivosti, prouzrokovanoj donošenjem centralističkog ustava i uspostavljanjem srpske dominacije u političkom životu Kraljevine, svi ekonomski i društveni problemi koji bi u normalnoj državi bili predmet parlamentarne debate i racionalnog dogovora, su vrlo brzo prevedeni na iracionalni jezik nacionalizma. Slovenci i Hrvati, objektivno razvijeniji u tom istorijskom trenutku, i naviknuti na politiku kompromisa u prethodnim političkim zajednicama su optuživali Srbe za nametnutu dominaciju i eksploataciju drugih, dok su Srbi koji neprestano ponavljajući priču o patnji i zaslugama svoje vojske za stvaranje zajedničke države, vidjeli su drugu stranu kao nezahvalnu, neloyalnu i naklonjenu separatizmu. Osnovna karakteristika jugoslovenske političke scene u dvije decenije biće nemogućnost formiranja bilo kakve stabilne ili dugotrajne vlade, kao i postizanja bilo kakvog kompromisa i konsenzusa o bilo čemu.³³

U najgrubljim i najkraćim crtama, srpski politički diskurs je bio podjeljen između dvije velike uticajne partije, i nekoliko manjih, bez šire podrške u narodnim masama.

³¹ Banac,1984,144; Irvine,1993,58; Prpa,2018,45; Lampe,1996,128; Džaja,2004,32; Đokić,2010,68; Perović,2015,7.

³² Dvije glavne srpske političke stranke, Radikali i Demokrate, odbili su prijedlog svih ostalih stranaka da se nova država nazove imenom Jugoslavije. Bio je to jedan od paradoksa, kako je primijetio Slobodan Jovanović, da su se hrvatski i slovenački federalisti, tvrdeći da nova država mora imati jedinstveno ime bez obzira na plemenske razlike, „izjasnili za državni naziv u kome nije bilo ni traga starih plemenskih imena.“ „S druge strane srpski centralisti i unitaristi su pod izlikom da bi novo ime značilo i povredu nacionalnog ponosa svakog od navedenih naroda, insistirali na „državnom nazivu sastavljenom iz tri plemenska imena“ „ Prpa, 2018, 66. Nikola Pašić se naročito zalagao za trodjelno ime zemlje sa Srbima na prvom mjestu, tvrdeći da se radi o uobičajenoj praksi u Evropi tog doba. Istina je bila upravo suprotna, Pijedmontezi su prihvatili da presele prestonicu nove ujedinjene države u Rim i nazovu je Italijom, kao što su se Prusi i Bavarci saglasili da novormiranoj državi daju neutralno ime Njemačka. Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis, Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, 2010, 73.

³³ Čulinović,1961, Banac 1984, Džaja,2004, Tomasevich, 1975, Đokić, 2010. Prpa, 2016.

Za Pašića³⁴ i Radikale, vodeća srpska uloga u novoj državi je bila neupitna, očekivana i normalna, pošto je Srbija bila samostalna država dugi niz godina, i i zbog toga “ne može biti na istoj nozi sa ostalim, predhodno nepotpunim državno-pravnim formacijama.”³⁵ Pozivajući se na prednost stečenu u ratu, Pašić se nije ni trudio da prikrije neravnopravnost ugrađenu u državno uređenje: “Kad se gradio ustav neki naši ljudi tražili su da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija koja je toliko žrtvovala za ovo oslobođenje i ujedinjenje nije mogla na to pristati. Mi nismo željeli da oni budu sluge, ali smo im morali staviti do znanja da smo mi Srbi bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje.”³⁶ Za razliku od svojih glavnih političkih oponenta Demokrata, Radikali nisu bili zainteresovani za kreaciju i gradnju bilo kog hibridnog jugoslovenskog identiteta ili nacionalnosti, nego za srbizaciju ostalih južnoslovenskih nacionalnosti, drugim riječima oni nikad nisu bili zainteresovani da vide Jugoslaviju kao bilo šta drugo nego kao uvećanu srpsku državu, u kojoj će Srbi voditi glavnu riječ: “Srbija hoće da oslobodi i ujedini Jugoslovene, a neće da se utopi u more jedne Jugoslavije; Srbija neće da se utopi u Jugoslaviju, nego Jugoslavija u nju.”³⁷ Radikali, s druge strane, iako zadrti proponenti centralizma nisu bili protivni različitim federalnim aranžmanima u svrhu akomodacije ujedinjenjem razočaranih Slovenaca i Hrvata.³⁸ Ali oni su insistirali da se u tom slučaju Srbima, ma gdje oni živjeli mora dati mogućnost ujedinjenja sa Srbijom. Ovo je na diskretan način davalo do znanja da bilo koji slučaj prekrajanja jugoslovenskih unutarnjih granica u svrhu ustanovljavanja novih federalnih cjelina, bi podrazumjevalo da velike srpske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini trebaju biti uključene u srpsku federalnu jedinicu koja bi praktično bila Velika Srbija.³⁹

Uloga i mjesto srpskih dijaspora u novoj državi odredili su politički program druge najpopularnije opcije u srpskom političkom diskursu. Demokratska stranka je bila vođena kontroverznom ličnošću Svetozara Pribičevića, Srbina iz hrvatske Vojne krajine i jednog od ključnih ličnosti u procesu ujedinjenja. Pribičević i njegovi

³⁴ Nikola Pašić kao i ostatak srpske političke elite tog doba, formirao svoju političku ličnost tokom duge srpske borbe za stvaranje vlastite državnosti. U poodmakloj životnoj dobi u času formiranja Jugoslavije, u 75 godini života, konzervativnih svjetonazora i bez iskustva koalicione politike u prethodnom političkom životu kao hrvatski i slovenački političari, on se pokazao kao glavni kočničar promjena u političkom životu Kraljevine. Usprkos introvertnoj ličnosti i reputaciji lukavog političara, koji je poslove svršavao zakulisnim radnjama u tajnosti političkih kuloara, on je uživao popularnost u Srbiji, ali imao malu podršku Srba van same Srbije. Usprkos tome, on je ostao dominantna figura na političkoj sceni između dva rata formirajući ukupno deset vlada. Lampe, 1996, 52.

³⁵ Pašić, prema Banac, 1984, 165.

³⁶ Pašić, prema Perović, 2015, 9.

³⁷ Pašić, prema Jezernik, 2018, 226.

³⁸ Tako je npr. Stojan Protić, prvi predsjednik vlade Kraljevine SHS, radikal, bio sklon ustroju zajedničke države po uzoru na britanski sistem, sa pokrajinskim i oblasnim autonomijama, koja bi bila neka vrsta kompromisa između centralizma i federalizma, ali je ova opcija odbijena od strane Pašića i kralja, ali i ostalih stranaka. Prema Protiću: „„Politika da lomimo Hrvate jednom tutorskom, birokratskom, žandarmskom upravom kojoj Vidovdanski Ustav hoće da da ustavnu legalnu bazu, umjesto politike sporazuma, prelazi u politiku lomljenja same naše Kraljevine. Od politike njoj, Kraljevini, državi celoj, pucaju rebra. Ona nju sama vodi u državno bankrotstvo i u politički slom.“ „ Stojan M. Protić, navedeno prema Perović, 2015, 8. također, Đokić, 2010, 75.

³⁹ Banac, 1984, 154-169.

sljedbenici su bili advokati unitarizma, promovišući u svom političkom programu jaku centralnu državu, i stvaranje jedinstvenog nad-nacionalnog jugoslovenskog identiteta. Politika tzv. *integralnog jugoslovenstva*, smatrala je postojeće identitetske razlike između Srba, Hrvata i Slovenaca, produktom različitih kulturnih uticaja u dugim stoljećima strane okupacije, koje je trebalo dokinuti i neutralisati stvaranjem nove hibridne jugoslovenske nacije. Svi zasebni identiteti, regionalne i istorijske tradicije po njemu su samo doprinosile odvojenosti i bile samo dalja zapreka jedinstvu zemlje, stoga je trebalo raditi na njihovom stapanju. U tu svrhu Pribičević je insistirao na strogo centralističkom uređenju zemlje, izjednačavajući bilo kakav zahtjev za federalizmom ili regionalnom autonomijom sa separatizmom.⁴⁰

Kako Banac navodi Pribičevićeva karijera i politička orijentacija “vulgarnog unitarizma” su bili u potpunosti određeni mjestom njegovog porijekla, sudbinom i dilemama zajednice iz koje je potekao - srpske manjine u Hrvatskoj. Hrvati su insistirali prije svega na teritorijalnom integritetu njihove multipolarne i krhke nacionalne teritorije, nespremni da se odreknu svoje individualnosti i razvijenog osjećaja vlastite političke nacije u ime centralistički uređene države, niječući u isto vrijeme Srbima koji su živjeli na hrvatskoj teritoriji različitu “političku naciju” u svojim granicama. S druge strane Srbi su, imajući malo razumjevanja za institucije i simbole hrvatskog državnog prava, hrvatsku težnju za autonomijom i političkom nezavisnošću, čvrsto odbijali poziciju “političkih Hrvata”, i vidjeli zaštitu vlastitih interesa u čvrsto centralizovanoj državi u kojoj bi Srbi činili većinu. Pribičevićev argument je upravo slijedio logiku da bi puna nacionalna integracija na nivou Jugoslavije mogla da neutralizira hrvatski ili slovenački nacionalistički elemenat, ili ga totalno utopiti u novom hibridnom jugoslovenskom identitetu. S druge strane, kako je Ćirković priimjetio, ideologija integralnog jugoslovenstva ubrzala je nacionalnu homogenizaciju drugih naroda, a podjelila Srbe na zagovornike Jugoslavije, kao unitarne ili složene države (dvije varijante karakteristične za komunistički pokret) i na zagovornike srpske države u njenim etničkim granicama - ovom linijom će ići i linija sukoba i građanskog rata među Srbima u Drugom svjetskom ratu⁴¹

Centralistička koncepcija države i integralnog jugoslovenstva je uživala podršku glasačkih masa uglavnom tzv. Srba prečana (bosanskih i hrvatskih Srba). Usvojena od strane kralja, dobila je i pravni izraz u odredbama Vidovdanskog ustava, i otuđila je ne samo Hrvate i Slovence, nego na kraju i samog Pribičevića, koji

⁴⁰ Ovi stavovi koji su donekle odgovarali široko rasprostranjenoj logici u vrijeme stvaranja novih država na tlu Evrope, po kojoj su centralizovane i nacionalno homogene države bile sposobnije za opstanak nego decentralizovane multietničke imperije nestale u ratu. Jednako kao i u drugim novonastalim nacionalnim državama pojavila se i ideja o neophodnosti izgradnje i postojanja jedinstvene nacije, kao nosioca državnog jedinstva i suvereniteta. Ipak, u Pribičevićevoj interpretaciji, ova verzija unitarizma obezbjeđivala je premoć srpskog elementa u novoj državi i u karakteru nove nacije. Banac, 1984, 170-188

⁴¹ Perović, Pogled na knjigu Sime Ćirkovića, Srbi među evropskim narodima, 2016,

je nakon 1925., evoluirao u najvećeg kritičara velikosrpskog državnog projekta, a posebno diktature kralja Aleksandra. Zajedno sa Stjepanom Radićem formirao je 1927. Seljačko-demokratsku koaliciju, koja je u kratkom vremenu do Radićevog ubistva, uspjela da se nametne kao najjača opoziciona snaga u zemlji i odvuče dobar dio Srba prečana iz gravitacionog polja Beograda.⁴²

Na kraju Pribičevićeva stvarna zajednica i iskustvo života s Drugim na zajedničkoj teritoriji je prevagnula u važnosti nad zamišljenom zajednicom njegove nacije. Njegove riječi, iako napisane početkom dvadesetog vijeka precizno opisuju tragično mjesto njegove nacionalne zajednice, ali i šire srpske dijaspore, kako u srpsko-hrvatskim, tako i jugoslovenskim odnosima, i zvuče skoro kao proročanstvo koje će opisati slijed događaja skoro sedamdeset godina poslije: "Beogradski vlastodršci su se uvijek pozivali na Srbe iz Hrvatske, kad god im je bila potrebna pomoć da odbrane ugroženo stanje jedinstva države ili da se bore protiv hrvatskog separatizma. Ali čim bi zvanični Beograd osjetio da može profitirati iz nekog kompromisa sa Hrvatima, on bi žrtvovao hrvatske Srbe bez ikakvog oklijevanja, vesela srca praveći od njih crvenu maramu ispred hrvatskih očiju."⁴³

Atentat na Stjepana Radića u narodnoj skupštini od strane Puniše Račića, člana Radikalne stranke, 20.6.1928. označice kraj haotičnog parlamentarnog života Kraljevine i izlazak na scenu ekstremnih ideoloških opcija, koje će samo dekadu poslije pod koprenom Drugog svjetskog rata, pokušati presjeći jugoslovenski gordijev čvor na najokrutniji mogući način, jednako poguban i po Hrvate i Srbe. Kraljeva diktatura uspostavljena raspuštanjem parlamenta i praktičnim državnim udarom, obznanjena je na pravoslavno badnje večer 6. januara 1929., a obrazložena traženjem novih puteva za uspostavu funkcionalnosti države, donijela je i zvanično ujedinjenje sve zakonodavne, izvršne i sudske vlasti u kraljevoj ličnosti, sada praktično postavljenoj iznad zakona. Iako je pristao da žrtvuje simbole srpstva u imenu i simbolima države, sada i zvanično Kraljevine Jugoslavije, on je kroz nove neutralne simbole, nastavio dalje "srbiziranje čitave države."⁴⁴

Kraljevo ubistvo 9.10.1934. u Marseju, Francuska, je odvelo krhku državnu tvorevinu u još dublji politički kaos. U predvečerje Drugog svjetskog rata u očajničkom pokušaju političke stabilizacije Kraljevine, Princ Regent Pavle

⁴² Pribičević i Radić, isprva kao zastupnici dva potpuno suprotna viđenja načina uređenja zemlje, su bili žestoki politički protivnici od prvog momenta ujedinjenja. Iako je njihova saradnja izgledala jednako nemoguća, kao i Pribičevićev politički obrat protiv sistema za koji je i sam gotovo fanatički gradio, ideja i zajednički interes borbe protiv beogradskog centralizma je očito prevagnula nad ideološkim razlikama i njihovom političkom prošlošću. Tri godine prije smrti u egzilu u Pragu, Pribičević je objavio knjigu *„Diktatura kralja Aleksandra“* u kojoj se kritički osvrnuo na centralistički politički sistem, identifikujući ga kao glavni razlog neuspjeha jugoslovenskog projekta, i do smrti u egzilu otvoreno zastupao federalnu i republikansku Jugoslaviju. Seljačko demokratska koalicija nadživjela je dvojicu lidera i trajala sve do 1941. *Jedno pismo Sv. Pribičevića iz vremena šestojanuarskog režima*, Historijski zbornik, Povijesno društvo Hrvatske, 1965. www.historiografija.hr, posjećeno 10.5.2010. Lampe, 1996, 130-3.

⁴³ Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra* 206, citirano prema Banac, 1984, 189 (prevod autora).

⁴⁴ Pirjavec, prema Perović, 2015.

Karađorđević je političku paralizu zemlje pokušao riješiti *Sporazumom Cvetković-Maček*, kojim će konačno biti udovoljeno hrvatskim zahtjevima za teritorijalnu i administrativnu autonomiju, kreacijom neke vrste asimetrične federacije.

Kreacija Banovine Hrvatske, kojom je riješeno tzv. *hrvatsko pitanje* u Jugoslaviji otvoriće, po sistemu spojenih posuda, u novom obliku tzv. *srpsko pitanje*. Naime grupa beogradskih intelektualaca, okupljenih oko *Srpskog kulturnog kruga* Slobodana Jovanovića, tvrdeći da je stvaranjem administrativne jedinice na etničkom kriterijumu praktično napuštena politika integralnog jugoslovenstva, počela je da propituje osnove državnog uređenja. Polazeći od argumenta da ako Hrvati mogu uživati samoupravu u okviru teritorijalne jedinice zasnovane na etničkoj osnovi (u kojoj su živjeli i mnogi nehrvati), onda bi to isto pravo trebalo da pripada i Srbima (u koje su se tada pored Srba ubrajali i Makedonci i Crnogorci) i stoga tražili osnivanje srpske teritorijalne jedinice.⁴⁵ Još jednom je osnovni problem južnoslovenskih prostora - a to je nepreklapanje etničkih i administrativnih granica – otvorio novi niz neželjenih pitanja, ali je debata ugušena s početkom Drugog svjetskog rata.

Svi protiv svih

Drugi svjetski rat i krvavi građanski rat između jugoslovenskih naroda, duž svih linija etničke i ideološke podjele, je na kraju doveo do stvaranja nove države. Ali ne prije nego jugoslovenski narodi plate za nju ekstremno visoku cijenu - u sukobu svih protiv svijui. Pored ogromnog broja žrtava, novo sjeme mržnje i nepovjerenja će biti ugrađeno i u temelje Druge Jugoslavije.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), na čelu s Josipom Brozom Titom odnijeće ubjedljivu pobjedu ne samo nad stranim okupatorima, nego i nad dva nacionalistička projekta, na srpskoj i hrvatskoj strani. Ustaški režim marionetske Nezavisne države Hrvatske (NDH), na čelu s Antom Pavelićem, počinice sistematski genocid nad Srbima, Romima, i Jevrejima na svojoj teritoriji, uključujući tu i ideološki nepodobne Hrvate, što će ostaviti tragične posljedice na buduće odnose između Srba, Hrvata i Muslimana. Nivo nasilja i brutalnosti u eksterminaciji žrtava, ironično, šokirao je čak i Nijemce, koji su nekoliko navrata intervenisali kako bi se ova kampanja terora, koja je direktno ugrožavala njemačke interese, stavila pod kontrolu. Nakon rata komunistička vlast je poravnala Jasenovac, i obilježila mjesto stradanja spomenikom, nikada ne otvarajući raspravu o broju žrtava koje su nestale u logorima smrti, vjerovatno u dobronamjernoj ali krajnje naivnoj nadi da se tim putem mogu brže zaliječiti ratne traume između Hrvata i Srba. Ipak ova zabrana bilo kakve

⁴⁵ Srbima su se uskoro pridružili i Slovenci i bosanski Muslimani koji su zahtijevali osnivanje vlastitih banovina. Đokić, 2010, 319,331. Sporazum Cvetković-Maček, iako nikad nije u potpunosti zaživio u praksi zbog Drugog svjetskog rata, je s druge strane po prvi put podijelio i teritoriju Bosne između Srba i Hrvata duž etničkih linija razgraničenja i zapečatio sudbinu Bosne kao neuralgične tačke u srpsko-hrvatskom sporu oko teritorija, predznak onoga što će biti ponovo pokušano, između Tuđmana i Miloševića, sedam decenija poslije.

rasprave o tako velikoj kolektivnoj traumi je proizvela suprotan efekat - od sredine osamdesetih pa sve do današnjeg dana - ostavila je pseudoistoričarima i političkim elitama na obje strane široko polje za jeftinu licitaciju sa konačnim brojem žrtava i eksploataciju ove tragedije u vlastite političke svrhe.⁴⁶

U samoj Srbiji masovan teror prema civilnom stanovništvu od strane Nijemaca je spriječio širu kolaboraciju s njima. Ipak režim Milana Nedića, pristao je na ulogu marionetske vlade, a imao je i nacionalnu gardu sačinjenu uglavnom od pristalica prijeratne desničarske nacionalističke partije Dimitrija Ljotića, koja je djelovala direktno pod kontrolom Nijemaca. Kao što to Ćirković primijećuje, svi vodeći principi nacizma - kolektivizam, rasizam, antisemitizam i mržnja prema demokratiji - su bili uspješno nakalemljeni na lokalne tradicije, što je direktno rezultiralo u pokretu povratka na srpske korijene i tradiciju, kult pravoslavlja, nacionalizma, resurekciju patrijarhalnih i plemenskih vrijednosti, te daljem odbacivanju bilo kakvih vrijednosti zapadne demokratije.⁴⁷

Već u jesen 1941. vođa tzv. *Jugoslovenske vojske u otadžbini*, Dragoljub Draža Mihajlović, je poslije kratke saradnje sa partizanima i otpora prema okupatoru, počeo zagovarati obustavu svih vojnih dejstava protiv Nijemaca, insistirajući na izgradnji pokreta i čekanju da saveznici preokrenu kurs rata u njihovu korist, kojem bi se oni na kraju pridružili. Njegov odnos prema Nijemcima će postepeno evoluirati od politike kompromisa do pune i otvorene saradnje sa njima.⁴⁸ Jedna od činjenica u Mihajlovićevo odbranu svakako bi bilo pravilo o odmazdi po kojemu je za jednog njemačkog vojnika streljano 100 srpskih civila, kao i izričita naredba iz Londona da se štede srpski životi i resursi. Ipak, pravi razlog ovakvog ponašanja je bio ideološke prirode, kao i činjenica da su četnici vrlo brzo u partizanima prepoznali glavnog suparnika u borbi za vlast, koji je uz to imao i potpuno oprečnu ideologiju i viđenje

⁴⁶ Tako je broj ukupnih srpskih žrtava u NDH išao od apsurdno visoke cifre od 1.000.000 ljudi, kako su to predlagali neki od srpskih istoričara kao i do smješno niske od 30.000 žrtava kako su to zastupali neki od hrvatskih revizionista. Daleko najrazumnija i najrealnija procjena je rezultat srpljivog rada dvojice nezavisnih demografa, hrvatskog Vladimira Žerjavića i srpskog Bogoljuba Kočovića, koji su neovisno jedan od drugoga došli do cifre od oko 300.000 ljudi. Od te turobne brojke u Jasenovcu je živote izgubilo oko 80.000 ljudi, a u logoru Stara Gradiška oko dodatnih 20.000, dok je ostalih 200.000 ubijeno širom NDH, naročito na teritorijama koje su vjerno ocrtavale teritoriju bivših vojnih krajina. U cijeloj Jugoslaviji u ratnom sukobu, živote je izgubilo oko 1.000.000 ljudi. Proporcionalno najveće žrtve bili su Srbi i Muslimani, gubeći po skoro sedam posto svoje populacije. Lampe, 1996, 207.

⁴⁷ Ćirković, 2004, 294.

⁴⁸ Mihajlovićevo približavanje i pregovori sa Nijemcima počinju jos u jesen 1941., u isto vrijeme dok je razmatrao mogućnost saradnje s patizanima, ali su prvi kontakti bili opterećeni nepovjerenjem s njemačke strane. Iako je već u tzv. Prvoj ofanzivi učestvovao u napadu na partizane s leđa, njegove su snage, zajedno sa partizanskim, protjerane od strane Nijemaca sa teritorija Srbije u Bosnu i Sandžak. Tokom 1942., saradnja između četnika i Nijemca je dobila na zamahu da bi 1943. prerasla u otvorenu kooperaciju koja je kuliminirala u bici na Neretvi (gdje su četnici doživjeli poraz od strane partizana, od koga se nikad više nisu oporavili). Saradnja između Mihajlovića i Nedićevog režima je postojala od kraja 1941. pa do kraja njemačke okupacije, mada često opterećena nepovjerenjem i rivalitetom. Inače ime četnik dolazi od srpskih gerilaca koji su se borili još protiv turskih osvajača, i izvor je beskrajne zbrke i konfuzije. Postojalo je više različitih četničkih pokreta i oni uglavnom nisu jedinstveno djelovali, niti bili pod jedinstvenom komandom. Čak i unutar Ravnogorskog pokreta, usprkos nastojanjima vrhovne komande. Tako npr. Mihajlovićev Ravnogorski četnički pokret ne bi trebalo izjednačavati sa četnicima Koste Pećanca koji su saradjivali sa Nijemcima i Nedićevim kvislinškim vlastima još od početka rata i počinili neke od najvećih zločina protiv civilnog stanovništva u Bosni i Srbiji, ili četnicima popa Đujića koji su na teritoriji kninske krajine saradjivali sa Talijanima sve vrijeme rata. Opširnije Tomasevich, *Četnici*, 1975, 165-260.

uređenja poslijeratne države. Mihajlović, kako to Matvejević sugerije, nije bio fašista ili rasista poput Pavelića,⁴⁹ ali se kao radikalni antikomunista i srpski nacionalista, koji je za ideološku matricu svog pokreta usvojio ideju velike Srbije - ovog puta redefinisana od strane banjalučkog advokata Stevana Moljevića u njegovom pamfletu *Homogena Srbija*⁵⁰ - borio se za povratak kralja i monarhije i neku vrstu Jugoslavije koja bi bila pod srpskom kontrolom. Ipak najveća kompromitacija Mihajlovića i njegovog pokreta došla je iz činjenice da su se njegove snage borile za zaštitu samo srpskog življa, i istovremeno, u ime odmazde za zločine nad Srbima, činile mnoge zločine nad hrvatskim a naročito muslimanskim stanovništvom u Bosni i Hrvatskoj. Četničkog terora nisu bili pošteđeni ni Srbi drugačijih ideoloških uvjerenja.⁵¹

Dok su snage NDH bile sačinjene od Hrvata i Muslimana, a četnici od Srba, Titova komunistička vojska je bila ne samo multinacionalna nego i jedina snaga koja je tokom rata demonstrirala svoju privrženost izvornoj ideji jugoslovenstva i Jugoslavije kao federacije ravnopravnih. Titovi partizani nisu vodili samo rat za oslobođenje od okupacije nego je njihova borba imala za cilj, što je dugo uspješno prikrivano, i socijalnu revoluciju sa krajnjim ciljem uspostavljanja komunističke države. U haotičnom okruženju surovog građanskog rata, bez obzira na sve vlastite grijehe, oni su ne samo uspjeli zaustaviti međusobnu klanicu, nego i antifašističkoj borbi dati internacionalni politički pravac i nadnacionalni karakter.

Unutar srpskog nacionalnog korpusa, pobjeda partizana nad četnicima značice i pobjedu pro-jugoslovenski orijentisanih Srba nad onima koji su bili isključivo pro-srpski orijentisani, a u teritorijalnom smislu i trijumf Srba van Srbije, koji su popunili partizanske redove već od početka rata bježeći od ustaškog terora, nad onima iz Srbije, gdje partizanski pokret nije uživao veću podršku sve do 1944. i povratka partizana u Srbiju. Konačna pobjeda partizana, značila je i konačni poraz

⁴⁹ Predrag Matvejević *De Gaulle-Tito-Mihajlovic-Povijest i mit*, Zeničke sveske, broj 3, BNP, Zenica, 2006.

⁵⁰ Moljevićev pamflet „Homogena Srbija“, napisan 1941., mora se naglasiti nije bio oficijelni dokument četničkog pokreta, ali je postao temelj na kojem će biti definisana četnička ideologija. Moljević definiše kao dužnost i cilj djelovanja svih Srba ostvarenje etnički homogene srpske države, politički, ekonomski i infrastrukturno sposobne za samostalan život. Moljević je smatrao da Srbi ne mogu sebi dozvoliti iste pogreške kao pri kreaciji Prve Jugoslavije, prije svega da se ne razgraniče sa ostalim narodima u svom okruženju, što bi po njemu spriječilo stalno ponavljanje međuetničkih sukoba i stradanje srpskog stanovništva. Poslijeratna tzv. Velika Jugoslavija bi po ovom planu trebala biti federativna tvorevina sastavljena od tri jedinice, Velike Srbije, krnje Hrvatske i Velike Slovenije. Srpska teritorijalna jedinica čije granice dokument određuje do u detalje, bi morala uključivati sve teritorije naseljene Srbima- to je etnički čista teritorija koja je vjerno ocrtavala već poznate granice Velike Srbije. Kreacija ovakve etnički čiste države bi zahtjevala masovna preseljenja naroda i razmjene stanovništva koje Moljević ne razrađuje u detalje niti priča o metodima ostvarenja ovakvih planova. Opširnije, Tomasevich, 1975, 170.

⁵¹Za vrijeme rata četnici su počinili mnoge akte etničkog čišćenja i masovnih ubistava civila pogotovo na teritorijama istočne Bosne i Sandžaka. Iako su ovi akti bili obimom žrtava manji od zločina počinjenih nad srpskim stanovništvom od strane NDH, i pravdani uglavnom kao akti osvete za zločine nad Srbima, mora se podcrtati očita dosljednost u provođenju politike etničkog čišćenja, jer su u ovim akcijama ubijani uglavnom nedužni civili, žene i djeca. U zimu 1942. oko 2000 Muslimana je ubijeno u području Foče i Sandžaka. Crnogorski četnici su u zimu 1943. u akcijama etničkog čišćenja u istom geografskom području ubili oko 10.000 ljudi, od toga 9.000 žena, djece i staraca. Akcije četnika u Hrvatskoj su bile nešto manjeg intenziteta, ali dovoljno krvave da su talijanski zapovjednici prijetili obustavom logističke podrške četnicima ukoliko se napadi na civile nastave. Partizanske familije u Srbiji su također bile metom napada od strane četnika, ovog puta žrtve su bili Srbi drugačijih ideoloških opredjeljenja. Tomasevich, 1975, 257-9.

srpskog (ali i hrvatskog) tradicionalnog nacionalizma, institucionalno i ideološki.⁵² Bez obzira na ogromnu cijenu plaćenu u ratu Jugoslavija je zavrijedila i drugu istorijsku šansu.

U Titovoj Jugoslaviji

Iako su Tito i KPJ, antifasističku borbu provodili na platformi dosljedne federalizacije i ravnopravnosti svih naroda, Druga Jugoslavija će u prvim poslijeratnim dekadama biti čvrsto centralizovana država u kojoj je komunistička partija stajala na vrhu državne piramide, kontrolišući ukupni politički, privredni i društveni život. Multinacionalni karakter države je bio ne samo zajamčen i garantovan Ustavom i zakonima, nego i u rigorozno implementiran u svakodnevnoj praksi, sve republike, narodi i manjinske grupe, kao i svi građani, bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost uživali su jednaka prava pred zakonom. Nacionalno pitanje je okarakterisano kao "relikt buržoaskog sistema", i smatrano konačno riješenim uspostavom novog društvenog poretka. Otvaranje bilo kakve rasprave o prošlosti, poslije krvave epizode opšteg građanskog rata, jednostavno nije dolazilo u obzir, Za sve Jugoslovene istorija je službeno započinjala s 1941. godinom i početkom narodnooslobodilačke borbe.

Položaj Srba u novoj državi u odnosu na novo društveno uređenje bio je protivriječniji nego u prvoj Jugoslaviji. S jedne strane, činjenica da su oni i dalje najveća nacionalna grupa, i to ona koja je igrom istorijskog slučaja odigrala vodeću ulogu u partizanskom pokretu, naročito u njegovim ranim fazama, kao i da je ovo i dalje bila država u kojoj su svi živjeli zajedno, što je u sjeni genocida koji je počinjen nad djelovima te nacionalne grupe u NDH, bio garant njihove nacionalne sigurnosti, bili su osnovi za njihovu kontinuiranu privrženost novoj Jugoslaviji. Grupa autora opet smatra da su Srbi kao i većina jugoslovenskih naroda koji su s njima djelili isti socijalni background, prigrlili novi komunistički sistem, bez obzira na njegov objektivni nedostatak političkih sloboda ne samo zbog jugoslovenskog kasnijeg izlaska iz Istočnog bloka, otvaranja ka Zapadu i relativno većih sloboda i životnog standarda nego u ostatku komunističkog svijeta, nego zbog činjenice da je nametnuti model komunističkog društva direktno korespondirao s istorijskim matricama siromašnog i egalitarnog društva, te autoritarnim matricama političke kulture i kolektivističke društvene svijesti koje su bile duboko uvriježene u društvu.⁵³ S druge strane, Srbi nisu bili toliko politički dominantni u socijalističkoj Jugoslaviji kao što su to bili u Kraljevini, iako su ostali prezastupljeni u nekim strukturama vlasti i u nekim republikama. Mada je sistem insistirao na dosljednoj ravnopravnosti svih naroda,

⁵² Helfant Budding, 2004,62.

⁵³ Ljubodrag Dimić, Miroslav Jovanović, Dubravka Stojanović, *Srbija 1804-2004*, u Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi*, Beograd, 2010, 52.

postojala su neka očigledno hibridna i vaninstitucionalna rješenja koja će doprinijeti rasplamsavanju nezadovoljstva na različitim stranama par decenija kasnije.

Naime pred sam kraj Drugog svjetskog rata, jedan od glavih partijskih ideologa, Moša Pijade je predložio Titu da hrvatski Srbi budu nagrađeni za svoj poseban doprinos u oslobodilačkom ratu stvaranjem jedne ili više autonomnih pokrajina u sklopu nove hrvatske republike, a sve u nastojanju da se nametne finalno rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj. Tito, koji je bio suočen s glasnim protestima hrvatskog komunističkog vodstva, predvođenim Hebrangom, je odbacio ovu ideju, zabrinut da bi ovakav potez proizveo veliko nezadovoljstvo hrvatske populacije. Umjesto toga on se odlučio za komplikovan mehanizam etničke ravnoteže u političkim i javnim institucijama, pod njegovom ličnom kontrolom, koji bi trebao garantovati kako ravnopravnost Hrvatske u Jugoslaviji tako i srpske manjine u Hrvatskoj. Po toj ideji Srbi bi zadržavajući relativnu nadmoć i veću zastupljenost u republičkom Savezu komunista, a potom i republičkoj administraciji, bili motivisani i ohrabrivani da vide Zagreb kao svoj politički centar i ostvaruju svoje političke ciljeve unutar Hrvatske. U isto vrijeme argument za jake kulturne veze sa Srbima u Srbiji i ostatku Jugoslavije su bile date kroz argumenat da u novoj, centralizovanoj državi, republičke granice neće značiti mnogo.⁵⁴

Jednako tako u još komplikovanim slučajima Bosne i Hercegovine, komunisti su joj odlučili podariti državnost, konstituišući je kao šestu republiku, ali su u isto vrijeme bosanske muslimane ostavili bez punopravnog statusa naroda, radije im dajući status posebne grupe. Prvi poslijeratni bosanskohercegovački ustav definiše BiH kao "narodnu državu u republikanskom obliku" čak i ne spominjući njene konstitutivne narode. Ovo bi se moglo čitati kao početni pokušaj da se komplikovano bosansko nacionalno pitanje riješi duž linija civilnog nacionalizma, i da se BiH definiše kao država njenih građana, bez obzira na njihovu nacionalnost. Ipak, Atila Hoare tvrdi da su razlozi za ovakvu početnu definiciju radije ukazivali na početne poteškoće u konstituciji Bosne kao zasebne republike. Bosanski Srbi su u to vrijeme činili ne samo relativnu većinu bosanskog stanovništva, nego i velikom većinom preovladavali u partizanskim snagama koje su izašle kao pobjednici iz rata. Stoga je upravo rukovodstvo bosanskih Srba moralo biti ubjeđeno da prihvati nezavisnost Bosne kao posebne republike, što je Tito uspio uraditi, dajući im čvrste garancije koje su jamčile jake kulturne, političke i ekonomske veze Bosne sa Srbijom, čineći na taj način Srbe "prve među jednakima" u novoj republičkoj vlasti.⁵⁵ Još drastičnija

⁵⁴ Ovakva politička pat pozicija je po tumačenju Jane Irvine značila da je ova kombinacija bila privlačna od strane hrvatskih Srba samo onoliko dugo dok su preovlađivali argumenti centralizovane države. S druge strane za Hrvate ovo je ostao konstantan podsjetnik na ono što su određeni nacionalistički krugovi vidjeli kao srpsku dominaciju i u Drugoj Jugoslaviji. S daljnjim prenošenjem suvereniteta od federacije ka republikama, ovo će se pojaviti kao problem. Irvine, 1993, 225-236.

⁵⁵ Neki od uticajnih komunističkih vođa, kao Đilas i Pijade, su tvrdili da bi Bosna trebala imati status autonomne pokrajine nalik Vojvodini, s autonomnim pokrajinama koje bi bile vezane uz Srbiju i Hrvatsku, a ne puni status republike. Skoro dvije trećine od

zastupljenost Srba bila je u partijskim i političkim strukturama na Kosovu, ovog puta zbog činjenice da Albanci nisu nikad podržali partizanski pokret, i da je upravljanje pokrajinom bilo praktično predano u ruke Beograda.

Mora se naglasiti i da su Srbi i Crnogorci ostali natprosječno zastupljeni u JNA, gdje su neposredno poslije rata činili između šezdeset i sedamdeset procenata oficirskog kadra. Ova zastupljenost je blago smanjena nakon događaja poslije Rezolucije Informbiroa, kada su žrtve drakonskih čistki među vojnim i partijskim kadrom bili upravo Srbi i Crnogorci,⁵⁶ ali je ova disproportcija ostala do kraja trajanja Jugoslavije.⁵⁷ S promjenama u federalnom ustrojstvu krajem šezdesetih, a naročito početkom sedamdesetih, i pomaka prema decentralizaciji i konfederalizaciji, većina saveznih ustanova biti će ustrojena po republičkom ključu, što će dovesti do situacije da su najmnogoljudnije republike (Srbija ali i Hrvatska) postale nedovoljno zastupljene na saveznom nivou. Ovo će krajem osamdesetih naravno dati krila nacionalistima za tvrdnju da su Srbija, ali i Srbi kao najbrojniji narod, diskriminirani u Jugoslaviji.⁵⁸

ukupnog broja bosanskih partizana su bili Srbi, s tim da je taj procenat bio čak i veći u ranim fazama partizanske borbe prije 1943.godine. Kao rezultat toga tri najviše političke pozicije u bosanskohercegovačkoj republici (predsjednik, premijer i predsjednik komunističke partije BiH) su bili Srbi, a oni su također preovlađivali u novoj republičkoj administraciji i organima uprave. Ovo je bio dio kompromisa, osiguranog s Titove strane, kojim su srpsko stanovništvo sa svježim ožiljcima iz rata, i njegovo rukovodstvo, dobili garancije da neće biti ugroženi ili preglasani od strane ne-Srba, koji su zajedno činili većinu stanovništva u novoj državi. Treba napomenuti da se čak i Muslimani u javnoj službi i na funkcijama češće izjašnjavali kao Srbi nego kao Hrvati (na prvom popisu čak 62% muslimana koji su bili u javnoj službi su se nacionalno izjasnili Srbima). Marco Attila Hoare, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, Sagi Books, 2007, 317. Također, Malcolm, 1996, 317.

⁵⁶ Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, 1988,

⁵⁷ Srbi i Crnogorci su i poslije 1948., sve do kraja osamdesetih sačinjavali više od 60 odsto profesionalnog vojnog kadra, iako su sačinjavali oko 40 odsto populacije. Ova pretjerana zastupljenost u profesionalnim vojnim kadrovima bila je kombinacija više činilaca, od tradicije odlaska u vojnu službu kod stanovnika nekadašnje Vojne krajine, vojne kulture u Srbiji i Crnoj Gori, te proporcionalno veće zastupljenosti Srba u partizanskom pokretu iz koje se neposredno poslije rata regrutovao veliki broj kadra, pa sve do relativne nezainteresovanosti drugih etničkih grupa (naročito Slovenaca), ali i svih stanovnika urbanih centara tokom sedamdesetih godina za karijeru u vojsci (Jedino su bosanski Muslimani, poslije 1971 zabilježili veliki skok u oficirskom kadru, prelazeći 7.8 procenata koje je njihova nacija činila u ukupnoj populaciji). Dakle, radilo se više o kulturnim afinitetima, nego o planskoj diskriminaciji prema ne-Srbima. Kao mnogo važniju okolnost po opstanak Jugoslavije Lampe navodi promjenu koja se početkom osamdesetih dešava s dolaskom admirala Branka Mamule na mjesto ministra odbrane, kada ce čitav niz strateških komandnih pozicija u vojsci biti popunjen sa Srbima iz Bosne i Hrvatske, iako će republički ključ i dalje biti poštovan. Lampe, 1996, 337.

⁵⁸ Audrey Helfant Budding citira Cohena koji daje iznijansirani pogled na obrasce zastupljenosti u republičkim i federalnim institucijama: "Srbi su 1971. godine bili preterano zastupljeni u hrvatskoj političkoj eliti, iako su brojčano bili u manjini, a zauzimali su i sve elitne položaje u Vojvodini i imali su većinsko vođstvo među elitom u Bosni, a takođe su bili na izuzetno jakim položajima među političkom, privrednom i naučno-tehničkom elitom u Crnoj Gori i na Kosovu. Ovaj obrazac ostavlja po strani srpsku kontrolu nad vlastitom republikom (najvećom u zemlji), kao i važnu ulogu Srba u poslovima na saveznom nivou Partije, u masovnim organizacijama, kao i u državnom aparatu, sa sjedištem u Beogradu." Međutim, uprkos ovim obrascima, Cohen zaključuje: "Proporcionalna prezastupljenost Srba u regionalnim i ukupnim elitnim strukturama zemlje bila je daleko manje ekstremna od uloge koju su Srbi imali u državi u periodu između dva rata (osim, možda, u Hrvatskoj) i ona je bila prisutna u sasvim drugačijoj vrsti ustavnog uređenja i ideološkog okvira... Od početka šezdesetih godina, politika u Jugoslaviji, naročito na saveznom nivou, bila je daleko više policentrična i konfederalna, nego što na to ukazuju gorenavedeni podaci, čak i tokom godina kada je centralizacija ponovo oživela. Stoga se mogu navesti sasvim dobri razlozi za postepenu eroziju srpskog političkog uticaja

Sve u svemu, Srbi kao narod, nisu imali nikakve posebne privilegije u novoj Jugoslaviji, kao i kod ostalih naroda, politička pripadnost je bila važnija nego nacionalna.⁵⁹ Tradicionalni srpski (kao i hrvatski) nacionalizam je bio poražen, što je i simbolično obilježeno u javnim sudskim procesima Mihajloviću (i u hrvatskom slučaju Stepincu). Srpska nacionalna misao, (kao i hrvatska i slovenačka) će se dalje razvijati u dinamičnom i promjenjivom kontekstu poslijeratnog razvitka, diktiranog kako međunarodnim pritiscima, ali prije svega i čestim unutarnjim reformama.

Klice razdora

Nakon poratnog učvršćenja vlasti i oštrog ideološkog zaokreta diktiranog događajima iz 1948., jugoslovenske vlasti krenuće u potragu za definisanjem vlastitog političkog puta, izraženog u originalnom konceptu *samoupravljanja*, kao i u promociji ideologije *bratstva i jedinstva*, kao novog ideološkog ljepila društva. Komunisti su crpili svoj politički legitimitet na istorijskom riješenju jugoslovenskog nacionalnog pitanja, koje su smatrali za pravedno riješeno zajedničkom borbom u ratu i uspostavom federalne države. Integralno jugoslovenstvo je bilo kompromitovano u Kraljevini, umjesto njega, tvorci nove Jugoslavije promovišu tzv. *socijalističko jugoslovenstvo*, kao isključivo državotvornu i nad-nacionalnu kategoriju, i koje za razliku od predratnog, ne insistira na brisanju, zabrani ili potiskivanju postojećih nacionalnih identiteta. Ovaj put socijalizam sam kao ideologija, je trebao poslužiti kao novi integrativni i transformirajući faktor koji će u procesu izgradnje novog čovjeka, postepeno preuzeti ulogu jugoslovenskog nad-nacionalnog identiteta, u kojem će jezik i nacionalne kulture postati sekundarne.⁶⁰

Bez obzira na poteškoće u definiciji socijalističkog jugoslovenstva, očigledno je da je rukovodstvo, na osnovama ideologije bratstva i jedinstva, pokušalo stvoriti neku vrstu građanskog nacionalizma i identifikacije koji je uključivao kako pripadnost vlastitoj naciji, tako i široj državnoj zajednici. Pedesete su definitivno dekada jugoslovenstva i "odumiranja republika",⁶¹ čija prava su Ustavnim zakonom iz 1953., smanjena u odnosu na prvi Ustav iz 1946. Iste godine, na cenzusu uvedena je i nova kategorija - *Jugosloveni*, a već sljedeće godine Novosadskim sporazumom, potpisanim od strane republičkih vodećih lingvista, potvrđeno je jedinstvo zajedničkog jezika.⁶²

na procese odlučivanja, kako na regionalnom, tako i na saveznom nivou." Leonard J. Cohen, *The Socialist Pyramid*, citiran kod Audrey Helfant Budding 2004, 65.

⁵⁹ Helfant Budding, 2004, 67.

⁶⁰ Đilas tvrdi da u prvoj poratnoj dekadi Titova vizija buduće jugoslovenske nacije suštinski nije puno odstupala od definicije integralnog jugoslovenstva promovisanog u Kraljevini između dva rata. Poslijeratna Jugoslavija je bila čvrsto centralizovana država u kojoj je svaki oblik nacionalizma, a pogotovo separatizma ili protivljenja jugoslovenstvu bio isključen i pravna osnova za krivični postupak. Aleksa Đilas, *The Contested Country*, Harvard University Press 1990, 235 -252

⁶¹ Đilas, 1990, 252.

⁶² Za razliku od Ustava iz 1946 koji je srpski i hrvatski tretirao kao odvojene jezike, Novosadski sporazum potvrđuje srpskohrvatski ili hrvatskosrpski kao jedan književni jezik, s dva jednako važeća pisma, latinicom i ćirilicom, i dva dijalekta,

Ipak, početak šezdesetih je otkrio i prve pukotine u idejnoj i političkoj monolitnosti partijskog i državnog vrha, kao i jasno postojanje dvije struje s različitim projekcijama za budućnost zemlje. Prva struja predvođena Edvardom Kardeljem je zagovarala dalje jačanje samoupravljanja, sada već autohtone ideologije u razvoju socijalizma, i samim tim dalju decentralizaciju i federalizaciju, društva. U tome je po Kardelju bila ključna politika pune nacionalne akomodacije, tj. napredak i jedinstvo Jugoslavije, bili su neraskidivo vezani za poštovanje "nacionalne politike i samostalnosti republika."⁶³ Druga, konzervativnija struja, predvođena Aleksandrom Rankovićem, je u ovim procesima vidjela opasnost po dotadašnji način rada, započetu društvenu liberalizaciju, i siguran put u nacionalizam, separtizam i dezintegraciju zemlje. Stoga je ova struja zagovarala ponovnu centralizaciju - unitarno uređenje države i društva i povratak na centralističko upravljanje privredom – te dalju izgradnju jedinstvene jugoslovenske nacije.

Kako Jugoslavija nije bila demokratsko političko društvo gdje bi se ovakve razlike mogle diskutovati u okviru institucija sistema, ove političke tenzije ubrzo su se prebacile u kulturnu sferu. Tako je već 1962. godine - pod prividom nepolitičke, kulturne polemike na stranicama književnih časopisa u Beogradu i Ljubljani - vođena rasprava, koja je u potpunosti oslikala postojeći raskol u jugoslovenskom rukovodstvu. Centralno pitanje rasprave između Dušana Pirjevca i Dobrice Ćosića, kao dvojice intelektualaca i glasnogovornika dvije različite političke opcije, bilo je da li treba razvijati integralni jugoslavenski identitet ili treba težiti daljem osnaživanju partikularnih etno-republičkih identiteta. Ćosić, koji je najveću opasnost po opstanak Jugoslavije vidio u republičko-nacionalnim partikularizmima, je u raspravi optužio Pirjevca za separatizam i razbijanje Jugoslavije, a Pirjevec, koji je vidio republike kao jasno uobličene nacionalne organizme stvorene u ratu narodnom voljom, obilježio Ćosića kao ideloga velikodržavnog centralizma.⁶⁴

Iz ove rasprave moglo se zaključiti da su srpske kulturne i političke elite prihvatile socijalističko jugoslovenstvo kao riješenje za srpsko nacionalno pitanje, ono je pružalo kako otklon od poraženog tradicionalnog srpskog nacionalizma, ali i davalo novi okvir za prvrženost novoj državi kao zemlji u kojoj su svi Srbi živjeli

ijekavskim i ekavskim. Dvodjelnim imenovanjem zajedničkog jezika režim je ne samo podupirao zvaničnu ideologiju bratstva i jedinstva, nego istovremeno i neutralizirao bilo kakvo sporno jezičko pitanje koje je moglo zadrijeti u područje nacionalnih odnosa, a koje bi moglo proizići iz položaja značajnih nacionalnih manjina u vanmatičnim republikama (jezika Srba u Hrvatskoj) ili odnosa u višenacionalnim sredinama (zajedničkog jezika tri bosanske nacije). Ante Baković, *Zapadne reakcije na objavu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika 1967. godine*, ČSP, br. 3., 579.-594. Zagreb, 2010., 580. www.hrcak.srce.hr, posjećeno, 10. 02. 2014.

⁶³ Edvard Kardelj, prema Milivoj Bešlin, *Reforma jugoslovenske federacije i Srbija, dekonstrukcija centralističke paradigme i formulisanje alternativa*, Yuhistorija.com, posjećeno 12. 12. 2022.

⁶⁴Latinka Perović, *Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/62.godine, Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji, Dominantna i neželjena elita*, Beograd, 2016.69-78.

zajedno, bez straha od asimilacije od strane drugih naroda. S druge strane očigledno je i da su kulturne i političke elite drugih naroda još uvijek strahovale da je i novo jugoslovenstvo - u strogo centralizovano državi - samo maska ispod koje se krije nacionalizam najvećeg naroda. Ćosićeva i Pirjavčeva rasprava o karakteru socijalističkog jugoslovenstva, je u stvari bila samo prikrivena rasprava o starom pitanju državnog uređenja - federalna ili centralizovana država, kao ovaploćenju nikad do kraja riješenog nacionalnog pitanja - koje je prvu Jugoslaviju otpratilo u grob, a vrlo brzo uskrslo i u drugoj Jugoslaviji. Tito, kao vrhovni arbitar u svim republičkim sporovima, isprva je podržavao centralističku opciju da bi sredinom šezdesetih iznenada stao na stranu snaga koje su zagovarale jačanje suvereniteta republika i federalizaciju do tada strogo centralizovane države.⁶⁵

Konzervativci protiv reformatora

Pobornici decentralizacije dobili su vjetar u leđa neočekivanom smjenom Aleksandra Rankovića, jednog od najbližih Titovih saradnika, potpredsjednika Jugoslavije od 1963., koji je godinama obavljao i funkciju šefa Službu državne bezbjednosti (SDB). Ranković je u isto vrijeme bio i najviši partijski rukovodilac srpske nacionalnosti, predvodnik konzervativnih snaga u partiji i društvu, koje su bile i glavna prepreka već započetim ekonomskim i političkim reformama, a naročito su se protivile pogotovo daljnoj decentralizaciji zemlje.⁶⁶

⁶⁵ Istoričari još uvijek raspravljaju zašto su Tito i njegov uži krug preuzeli ovako oštar zaokret u tako kratkom vremenskom razdoblju. Zvanično promovisana dalja nužnost provođenja potrebnih ekonomskih reformi, kao i ispunjenja obećanja datih još u ratu o dosljednoj federalizaciji države kao izrazu jednakosti svih jugoslovenskih naroda, svakako su dio razloga za iznenadnu promjenu kursa. Ipak, Irvine, jednako kao i Lampe, tvrde da su u ovom poduhvatu oni prije svega, i po svaku cijenu, pokušavali izbjeći dublju reformu političkog sistema i stvarnu demokratizaciju društva, znajući da bi ona nužno otvorila i raspravu o njihovom monopolu na vlast, te su stoga, u cilju obnavljanja političkog legitimiteta, ponudili samo kozmetičke reforme u vidu decentralizacije i federalizacije.⁶⁵ Magaš, opet tvrdi da su Tito i Kardelj željeli na vrijeme adresirati i staviti pod kontrolu rastući srpski uticaj u novoj državi, kako bi druga Jugoslavija izbjegla sudbinu one prve. Misha Glenny i Nora Beloff optužuju Tita i Kardelja za taktiku „zavadi pa vladaj“ kojom su upotrijebili manipulaciju rukovodstava različitih nacionalnih grupa, naročito srpskog i hrvatskog, kao sredstvo za konsolidaciju i osiguravanje njihove personalne moći. Uvažavajući da svi navedeni argumenti osvjetljavaju važne aspekte za ovakve odluke, treba spomenuti i argument Sabine Ramet koja vidi tadašnje rukovodstvo kao nesigurne i okljevujuće, reformatore, koji su se u potrazi za političkim legitimitetom upustili u ekonomske i društvene reforme, koje su ipak bile limitirane njihovom nespemnošću da istraju do kraja u onim reformama koje bi mogle dovesti u pitanje njihov monopol na vlast. Ramet, *The Three Yugoslavias*, 2006., 207; Irvine, 1993., 255. Lampe, 1996., 291; Magaš, *Croatia Through History*, Sagi Books, London, 2008., 617. Beloff, 1985, 201. Glenny, *The Balkans 1804-1999*, Granta Books, London, 1999., 574, 593.

⁶⁶ Rankovićovo ime je često poslije njegovog pada vezano uz velikosrpski nacionalizam. Ipak većina istoričara tvrde da on zaslužuje iznijanisaniji pristup. Glenny tvrdi da je Ranković bio zapravo manje srpski nacionalist, nego što je bio fanatični unitarist. Razlika između unitarizma i srpskog nacionalizma je bila često zamagljena, i oni su često bili izjednačavani zbog zajedničkog cilja očuvanja političkog i ekonomskog *statusa quo*, koji su su direktno ili indirektno pogodovali interesima srpske političke elite: „Istina je da je bilo mnogo uzajamnog preklapanja između srpskih nacionalista i konzervativaca u partiji, ali te dvije struje nisu identične.“ Misha Glenny, *The Balkans 1804-1999*, Granta Books, London, 1999, 580. Ovakvom nijansiranom portretu Rankovića, pridružuje se i Latinka Perović koja ga karakterizira kao nekoga ko je čak i „nezavisno od svoje volje“ bio izabran od strane konzervativnih, nacionalističkih snaga u srpskoj komunističkoj partiji kao njihov lider i predstavnik njihove vizije Jugoslavije, kao prije svega nacionalne države srpskog naroda. Ipak, po njoj, Ranković je prije svega bio protivnik bilo kakvih reformi koje su Jugoslaviju mogle odvesti dalje od vizije strogo centralizovane države s komandnom ekonomijom i policijskom kontrolom društvenog života. Njegov otpor promjenama je dolazio prije svega iz njegovog krutog ideološkog konzervativizma, gotovo fanatične odanosti idejama komunizma, Titovoj ličnosti, i ideji po kojoj samo čvrsti centralizam obezbjeđuje jedinstvo i opstanak

Sasvim iznenada, na vanredno sazvanoj i krajnje dramatičnoj Četvrtoj plenarnoj sjednici CK SKJ, 1. jula 1966., na Brionima, Ranković je optužen za zloupotrebu službenog položaja, zbog neovlaštenog nadziranja kretanja najviših državnih funkcionera - uključujući tu i famoznu optužbu za prisluškivanje Titove spavaće sobe - te je zbog toga bio prisiljen da napusti javnu službu i da se potpuno povuče iz javnog života. Njegov pad je godinama bio obavijen velom misterije, na koju su se nakalemile mnoge konspirativne teorije kojima je uveliko doprinijela i slabost zvaničnih razloga za njegovo uklanjanje, kao i njegova dosljedna šutnja o čitavom slučaju. Ipak, poslije tri decenije je jasno da se radilo ne samo o konceptualnom razilaženju u jugoslovenskom vrhu oko budućnosti razvoja same države, nego prije svega Titovoj želji da obuzda moć sigurnosnih službi koje su pokazivale znake otuđivanja i da stavi ih pod vlastitu kontrolu. Obzirom da je i sam Tito imao u to doba sumnje prema daljoj decentralizaciji zemlje i privrednim reformama istoričari stavljaju Rankovićevo protivljenje ekonomskim reformama, na zadnje mjesto.⁶⁷

Ubrzo nakon pada Rankovića, dotadašnji politički i ekonomski centralizam i insistiranje na nikad u potpunosti definisanom nad-nacionalnom jugoslovenskom identitetu, će se u potpunosti napustiti i u "ezopovskom jeziku" koji je preovladavao u političkom diskursu Jugoslavije, zvanično početi izjednačavati s unitarizmom i velikosrpskim nacionalizmom. Istovremeno, u ovom najburnijem političkom periodu u razvoju zemlje (1967-1974), kao odraz politike decentralizacije i jačanja republičkog suvereniteta, dolazi i do daljnjeg jačanja nacionalne samosvijesti u svim krajevima zemlje. Tako, Slovenci po prvi put u "cestnoj aferi" pretpostavljaju prerogative svoje republike saveznoj vladi i traže još veću autonomiju. Makedonci uz neobičnu pomoć i podršku samog partijskog vrha proglašavaju autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve, što je više proslavljeno i interpretirano kao potvrda suvereniteta Makedonije nego kanonsko pitanje unutar pravoslavne crkve. U Bosni i Hercegovini Muslimani (od 1993., Bošnjaci) 1968., po prvi put dobijaju status naroda, dok u Crnoj Gori na snazi dobija struja koja u identitetskim polemikama Crnogorce vidi kao razvijenu i samosvjесnu političku naciju, a ne samo odbjeglo srpsko pleme.

Sklanjanjem Rankovića u stranu, u ovoj unutarpartijskoj borbi za prevlast između dvije struje, Tito je definitivno stao na stranu reformista sistema, koji će se predvođeni Kardeljem, kao glavnim arhitektom jugoslovenskog društvenog sistema, upustiti u dalju decentralizaciju i federalizaciju sistema. Iako su kao razlozi citirani za ovakav temeljan zaokret bili ostvarenje potrebnih ekonomskih reformi započetih

Jugoslavije. Naravno ovo nije isključivalo i dominaciju Srbije u ime očuvanja jedinstva Jugoslavije. Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja, Dva razgovora s Latinkom Perović*, Biblioteka Svjedočanstva, broj 37, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010., 85-90.

⁶⁷ Sabrina Petra Ramet, *Balkan Babel, The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Westview Press, 1996., 176. Milosavljević, 2010., 85-90. Beloff, 1985., 195-6.

1965., i daljeg ispunjenja obećanja o jednakosti svih jugoslovenskih naroda, dosljedno insistiranje na neupitnoj rukovodećoj ulozi partije u svim društvenim procesima, bilo je znak da je stvarni cilj ovog poduhvata bio izbjegavanje stvarne reforme političkog sistema. Isključujući bilo kakvo pitanje o vlastitom monopolu na vlast, umjesto stvarne demokratizacije i reforme sistema, ponuđene su samo kozmetičke reforme u vidu decentralizacije i federalizacije.⁶⁸

Federiranje federacije

Ipak, ovaj zaokret prema republičkoj suverenosti, proizvešće u sljedeće dvije dekade paradoksalne rezultate. Jugoslavija će nepovratno krenuti prema konfederalnom modelu, što je u teoriji trebalo da obezbjedi veću ravnopravnost republika i jugoslovenskih naroda. Ipak u odsustvu prave demokratije i političkog pluralizma, pošto su skoro sve republike bile dominirane od strane jednog naroda (osim BiH), koji je zvanično bio i nosilac suvereniteta u toj republici, ovaj pokušaj će u praksi dovesti do toga da se sporovi oko unutarnjih ekonomskih i političkih interesa - po prvi put i u novoj državi - mogu prevesti na jezik nacije i nacionalizma, i biti viđeni kao etničke, radije nego političke bitke. Tako su npr. razočaravajući rezultati provedne reforme iz 1965., i u suštini ekonomski sukobi oko preraspodjele državnih prihoda i plasmana federalnih investicija krajem šezdesetih, brzo preuzeli izgled nacionalnog konflikta i doveli do povećanja antagonizama između republika.⁶⁹

Nacionalno pitanje za koje su komunisti dugo tvrdili da je fer riješeno u ratu i revoluciji, vratilo se na scenu na velika vrata s masovnim kulturnim i političkim pokretom koji su pokrenule hrvatske kuturne elite krajem šezdesetih u Hrvatskoj (od strane sistema nazvanog Maspok, a u kasnijem hrvatskom nacional-romatičarskom rječniku krštenim Hrvatskim proljećem). Maspok je izrastao na leđima kulturnog pokreta, vođenog od strane Matice Hrvatske, kojim je grupa intelektualaca, 1967., publikovanjem *Deklaracije o imenu i zaštiti hrvatskog jezika*, iznijela pritužbe na račun ugroženosti hrvatskog jezika na federalnom nivou i zatražila njegovu zaštitu. U sljedećih par godina ovaj šaroliki pokret, koji je u javnu raspravu o najvažnijim problemima društva, uključio sve slojeve društva, bio je u potpunosti prihvaćen i podržan od strane liberalne struje u hrvatskom SK, na čelu sa Savkom Dapčević-Kučar, Perom Pirkerom, i Mikom Tripalom.

⁶⁸ Irvine,1993., 255; Ramet, 2006., 207; Lampe,1996., 291

⁶⁹ Mora se naglasiti da je sukob koji je kasnije imao izgled nacionalnog konflikta došao kao rezultat u suštini ekonomske borbe i spora oko podjele državnih prihoda i investicija. Manje razvijene republike su tražile veći udio u federalnim investicijama u cilju podsticanja vlastitog razvoja i adresiranja pitanja zaostajućeg životnog standarda njihove populacije, dok su razvijenije republike, poput Slovenije i Hrvatske, tvrdile da ulaganja trebaju biti koncentrisana na njihovom području jer će to proizvesti bolje ekonomske rezultate od koristi za cijelu državu. Unutar svake od republičkih komunističkih partija postojala podjela na liberalne i konzervativce, iako ne i u istom omjeru u svakoj od njih. Ipak liberalni argumenti (manje državnog uplitanja u privredu i veće ekonomske slobode) su se uglavnom podudarali s interesima Hrvatske i Slovenije, dok su se konzervativni (veća intervencija države u privredi i raspodjeli federalnih prihoda) uglavnom poklapali s interesima Srbije, dalje komplikujući čitavo pitanje i unoseći zabunu u prirodu čitavog konflikta. Ramet, 2006., 216.

Maspok je osim kulturnih, na dnevni red stavio mnoga pitanja koja su propitivala osnove jugoslovenske centralizovane ekonomije i preraspodjele kapitala na saveznom nivou, tražeći tzv. politiku "čistih računa", tj. veće transparentnosti u raspodjeli saveznih sredstava. U okvirima normalnog demokratskog društva ovakvi ekonomski problemi i finansijski disbalansi, bili bi rješavani ekonomskim instrumentima i pregovorima. Ali u okvirima strogo kontrolisanog političkog sistema pod vlašću jedne partije, s novooslobođenim političkim jezikom kojim su nacija i republička suverenost ponovo uvedeni na javnu scenu, i gdje su političke elite imale suprotstavljene interese - ovi problemi su sada mogli biti interpretirani kao nacionalni. Tako su Hrvati, kako to Ramet sugerise, mogli početi gledati na problem disfunkcionalne centralne ekonomije kao na problem vlastite eksploatacije: "oni se nisu samo vidjeli iskorištavanim, nego iskorištavanim zato što su Hrvati."⁷⁰

U isto vrijeme jezičak na vagi između konzervativaca i liberala u Srbiji pomjeriće se u korist ovih drugih. Reformsko vodstvo SK Srbije - u kulturi sjećanja zapamćeno kao Srpski liberali⁷¹ - predvođeno Markom Nikezićem i Latinkom Perović, u svom kratkom mandatu (1969-72) umnogome odstupa od dotadašnjeg načina vođenja politike, te se posmatrano s današnje tačke gledišta, pojavljuje kao stvarna alternativa u čitavoj modernoj istoriji Srbije. Liberali su tvrdili da se Jugoslavija ne može posmatrati kao proširena država srpskog naroda, niti biti svedena samo na dogovor između Srba i Hrvata, nego kao složena federacija jednakih, koja bi trebala da uvaži sve jugoslovenske različitosti. Ovo je značilo da se odnosi među republikama i jugoslovenskim narodima trebaju rješavati demokratskim putem - dijalogom i pregovorima - do postizanja uzajamnog konsenzusa. Zalažući se za skidanje hipoteke unitarističke vizije Jugoslavije, koju je Srbija nosila sa sobom za vrijeme postojanja obje Jugoslavije, oni su se zalagali za dosljednu i sveobuhvatnu reformu i dubinsku modernizaciju društvenog, kulturnog, ekonomskog i političkog života, prvo Srbije, pa onda i Jugoslavije.⁷²

Uvažavajući istorijske posebnosti Vojvodine i potrebu trajnog rješavanja Kosovskog pitanja, gdje je Albanska većina bivala sve glasnija u zahtjevu za autonomijom (1971. godine Albanci su već činili skoro 74 odsto stanovništva Kosova), ali i smatrajući da bi Srbija privredno i politički, mogla imati samo koristi od decentralizacije, Liberali su dali podršku ustavnim reformama u Srbiji, kojim su

⁷⁰ Tvrdeći da je Hrvatska ekonomski iskorištavana u Jugoslaviji, navodeći pri tome kao ključni argument nesrazmjerni doprinos Hrvatske u savezni fond za razvoj nerazvijenih republika, intelektualci su zahtjevali preraspodjelu državnog prihoda od turizma, te ograničenje monopola u spoljnoj trgovini i hrvatskoj turističkoj industriji, koja su pripadala nekolicini beogradskih preduzeća. Ramet, 2006., 229.

⁷¹ Iako su Liberali bili dovedeni na vlast Titovom intervencijom, u želji da se smijeni Petar Stambolić, koji po Titovoj ocjeni nije učinio dovoljno na suzbijanju studentskih protesta 1968., on je uskoro imao mnoštvo prigovora na njihov način rada. Etiketa Liberali je proizašla iz Titove kritike da su ovi lideri dali opozicionim intelektualcima preveliku slobodu djelovanja i upotrebljavana je isprva u pogrđnom smislu.

⁷² Milosavljević, 2010., 85-9.

pokrajine dobile veći stupanj autonomije i samostalnosti, usprkos velikom otporu konzervativne struje unutar same Srbije. Razilazeći se u potpunosti s ideološkim koncepcijama srpskog nacionalizma - koji se uvijek hranio tezama o ugroženosti Srba van granica Srbije i potrebom njihove zaštite od strane matice - Nikezić i Perović su se odricali i posebnih patronskih veza sa srpskim dijasporama u drugim republikama, radije insistirajući da su Srbi u drugim republikama slobodni i ravnopravni građani koji treba da svoje interese ostvaruju u domicilnim republikama, a ne da traže pokroviteljstvo Srbije.

Kao svoju naročitu misiju Liberali su identifikovali borbu sa srpskim nacionalizmom, čijeg su postojanja u neformalnim opozicionim (uglavnom književnim i kulturnim), krugovima kako i u drugim strujama u partiji bili svjesni, vjerujući da bi bilo kakvo rasplamsavanje nacionalizma najmnogobrojnije nacije u Jugoslaviji, vodilo ne samo buđenju nego i opravdavanju svakog drugog nacionalizma, i da bi fatalno ugrozilo i opstanak same Jugoslavije. Ipak u tom obračunu, oni su polagali vjeru u snagu argumenata, a ne u represiju prema ideološkim protivnicima. Nacionalna ravnopravnost, dosljedna federalizacija i modernizacija unutar institucija jugoslovenskog sistema, politička pluralizacija, te ubrzani ekonomski razvoj, identifikovane su kao jedine alternative autoritarnosti i nefunkcionalnosti političkog sistema.⁷³

Ipak Liberali su bili manjina među Srbima, i to ne samo među različitim strujama unutar komunističke partije. Proces demokratizacije koji je zahvatio čitavu zemlju, je oslabio partijsku kontrolu nad kulturnim i književnim udruženjima, koja su u komunizmu generalno bili nosioci nacionalne tradicije. Jednako kao i u Hrvatskoj, pojavila se struja - prije svega u kulturnoj sferi - koja je u ozračju novih vjetrova koji su duvali s vrha vlasti i napuštali i diskreditovali ideju socijalističkog jugoslovenstva, počela insistirati na partikularističkom "srpskom stavu". Ovo je potvrdio i odgovor srpskih pisaca i intelektualaca na *Deklaraciju*. Grupa intelektualaca okupljenih oko Društva književnika, svojim *Predlogom za razmišljanje* podržala je hrvatske zahtjeve za promjenom imena jezika - proglašavajući na taj način Bečki i Novosadski dogovor o jedinstvu jezika efektivno poništenim - te složila s hrvatskim prijedlogom, da se srpski i hrvatski jezik trebaju dalje razvijati kao samostalni i ravnopravni jezici. Ali, ova grupa autora - od koje će dobar dio osamdesetih učestvovati i u pisanju famoznog *Memoranduma* - je podržavajući hrvatski zahtjev da nazivaju svoj jezik imenom kojim žele, praktično tražila da to isto pravo bude dato i svim ostalim narodima, bez obzira na kojoj se republičkoj teritoriji nalazili. Dakle ako Hrvati insistiraju na pravu da definišu svoj jezik na hrvatskoj

⁷³ Milivoj Bešlin, *Reforma jugoslovenske federacije i Srbija: dekonstrukcija centralističke paradigme i formulisanje alternative*, Yuhistorija.com, posjećeno 10. 10. 2020.

teritoriji, onda to isto pravo pripada i Srbima koji žive u Hrvatskoj. Jednom kada se jezička i nacionalna prava vežu za teritorije, jedini rezultat koji može proizići iz ovakve logike jeste kulturno (a kasnije i političko) usitnjavanje i podjela teritorija.⁷⁴ Dakle po prvi put u socijalističkoj Jugoslaviji, srpski intelektualci su pozivali da ako Srbi ne mogu biti ujedinjeni kroz jugoslovenstvo, da onda treba da se ujedine kroz srpstvo. Ipak, mora se naglasiti da je srpski nacionalni program koji bi zastupao veliku Srbiju umjesto Jugoslavije, još uvijek bio nemoguć, a glasovi koji bi je zastupali čista marginalna pojava, ne samo zbog cenzure, nego i stoga što su učesnici u ovoj debati još uvijek imali komunistički background.⁷⁵

Već je pad Rankovića, doveo Dobricu Ćosića, kasnije samozvanog oca nacije i pokretača novijeg srpskog nacionalizma, u prvi sukob s Titom i vrhom srbijanske komunističke partije, a njegov govor na 14 sjednici CK SK Srbije u maju 1968., ga je definitivno potisnuo u opoziciju, gdje će početi raditi na uspostavi vaninstitucionalnog otpora sistemu. U svom istupu Ćosić je otvoreno napao partijsku nacionalnu politiku, kako na Kosovu i Vojvodini, tako i na nivou Jugoslavije, koja je doprinosila daljoj decentralizaciji Jugoslavije. Ćosić je praktično ponovio svoje stavove iz polemike s Pirjevcem iz 1961. godine, ali ovaj put ne nastupajući kao branilac jugoslovenstva i predstavnik oficijelne vlasti, nego kao opozicionar koji govori s pozicija srpskog jedinstva. Po Ćosiću decentralizacija može voditi samo u "birokratski nacionalizam" kojim će dalje jačati prava federalnih jedinica nad pravima individualnih građana, a daljim podsticanjem nacionalizma na nivou svih republika, sigurno će oživjeti i srpska varijanta, koja bi imala pogubne posljedice po Jugoslaviju: "Ukoliko u Jugoslaviji tradicionalna, tj. nacionalističko-etatiistička politika i partikularističke orijentacije opstanu i prevladaju; ukoliko demokratske sile socijalizma ne osvoje i konačnu pobjedu nad birokratskim i sitnoburžoaskim silama i elementima, onda se srpski narod može takođe zapaliti za stari historijski cilj i nacionalnu ideju - ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu. Nije potrebna politička imaginacija da bi se predvidele posledice takvog procesa".⁷⁶

Ćosića je ovaj istup koštao mjesta u CK SK Srbije, ali mu je pribavio ugled proroka, i ulogu glasnogovornika nacionalne misli. Izdavačka kuća, *Srpska književna zadruga* (SKZ), za čijeg predsjednika je bio izabran već sljedeće godine, postala je centar okupljanja intelektualaca čija djelatnost se vrtila oko tzv. "srpskog pitanja u Jugoslaviji". Ćosićev književni rad i ideologija probuđenog srpskog nacionalizma u narednim godinama su efektivno spojili sve važne tačke srpske istorije i artikulirali sve istorijske frustracije nacije. On je uspio povezati razne intelektualne grupe, od

⁷⁴ Nick Miller, *The Nonconformists, Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, Central European University Press. 2007., [www. books.openedition.org](http://www.books.openedition.org), posjećeno 10. 12. 2013.

⁷⁵ Helfant Budding, 2004. 91.

⁷⁶ Ćosić, kod Helfant Budding, 2004. 93.

desno orijentisanih književnika i intelektualaca iz *Zadruga*, do lijevo orijentisanih *Praxisovaca*, od određenih nacionalnih partijskih i bezbjednosnih struktura, do onih koji su se okupljali u okrilju crkve, i uspio ih ujediniti, isprva u potajnom, a onda i otvorenom otporu sistemu i daljim ustavnim reformama na konfederalnim osnovama. Moć koju je imao Ćosić u narednim dekadama do svoje smrti, u mreži paralelnih van-institucionalnih centara moći, koje je zahvaljujući svom jedinstvenom položaju između nacionalnih i partijskih elita uspio isplesti, Latinka Perović će uporediti s onom koju je svojevremeno imao samo Nikola Pašić: "Ne radi se o komunikativnim sposobnostima Dobrice Ćosića. Niti o njegovom dvostrukom identitetu, o tome da je jedini bio "i tamo i ovamo", već o zajedničkoj ideji oko koje su preko Dobrice Ćosića, siminovci ⁷⁷ i određene struje u partiji bilu u dosluhu."⁷⁸

I dok su u Srbiji nacionalistički intelektualci djelovali uglavnom s margina i opozicije zvaničnom sistemu, u Hrvatskoj su se isti pojavili kao direktna konkurencija vlastima. Isprva je liberalno komunističko vođstvo - koje je, mora se napomenuti, teško u bilo kojem trenutku, moglo biti optuženo za nacionalizam - prigrlilo nešto što je izgledalo kao nacionalna kulturna renesansa. Nastojeći zadržati široku popularnu podršku svojim nastojanjima za dalju reformu društva ono je u potpunosti prigrlilo plan definisan od strane nacionalistički orijentiranih intelektualaca okupljenih oko Matice, samo da bi vrlo brzo izgubilo kontrolu nad čitavim pokretom. Maspok je ubrzo - bez obzira na svoj ogromni demokratski potencijal - pod uticajem radikalne struje u studentskom pokretu i Matici koja se u četiri godine praktično profilirala u alternativnu političku stranku i ugrozila monopol vlasti komunističke partije - skliznuo u nacionalizam. Matica je pred sam slom Hrvatskog proljeća, u potezu koji će konačno otuđiti sam vrh vlasti, tvrdeći da, obzirom da "suverenitet mora izlaziti iz hrvatske nacije i samo hrvatske nacije, kao i da se mora prostirati na sve dijelove Hrvatske teritorije", izašla u javnost sa svojim najkontraverznijim do tada zahtjevima koji su počeli propitivati republičke granice i pokazivati pretenzije na teritorije susjedne BiH, naseljene hrvatskim stanovništvom. Ovo je motivisalo srpsku manjinu u hrvatskim granicama, okupljenu oko kulturnog društva *Prosvjeta*, da definiše vlastiti program kojim je u slučaju dalje federalizacije Jugoslavije i insistiranja Matice na suverenitetu samo hrvatske nacije, počela tražiti dodatne garancije za vlastiti status u Hrvatskoj u obliku jasno određene kulturne, pa čak i teritorijalne autonomije, tvrdeći da u cilju održanja njihovog nacionalnog identiteta republičke granice ne mogu stajati između njih i matice Srbije.⁷⁹

U svjetlu događaja u Hrvatskoj, i usvajanja ustavnih amandmana 1971., aktivnosti *Zadruga* su naročito dobile na važnosti. U javnim raspravama pokrenutim

⁷⁷ Grupa nacionalno orijentisanih intelektualaca koja se okupljala u Siminoj 9 A (prim. autora).

⁷⁸ Perović, 2016., 40.

⁷⁹ Irvine, 1993., 264.

povodom amandmana na Ustav, na Pravnom fakultetu u Beogradu, u naelektrisanjoj atmosferi, filozof Mihailo Đurić po prvi put istupa sa stavom o ugroženosti Srbije u Jugoslaviji, kao i Srba van Srbije, koji su decentralizacijom "odsečeni od celine svoje nacionalne kulture". U situaciji kada je po njemu ova neravnopravnost bila potvrđena usvajanjem Amandmana, Đurić po prvi put javno osporava republičke granice, tvrdeći da su one nepravedne jer dijele srpski narod, i poziva Srbe da gledajući svoje interese, uzmu stvari u svoje ruke: "Očigledno je da sadašnje granice SR Srbije nisu ni nacionalne ni istorijske granice srpskog naroda. Uopšteno govoreći, granice svih sadašnjih republika u Jugoslaviji imaju uslovno značenje; one su više administrativnog nego političkog karaktera. Postojeće granice nisu adekvatne ni za jednu republiku u Jugoslaviji - osim možda za Sloveniju - a pogotovo ne za Srbiju. U trenutku kada je srpski narod vođen silom prilika ka situaciji u kojoj mora ponovo da uspostavi svoju nacionalnu državu - može li srpski narod ostati indiferentan prema mnogim svojim delovima, koji su van sadašnjih granica SR Srbije?"⁸⁰

Ova žučna prepirka u Hrvatskoj i Srbiji je na površinu iznijela sve napetosti koje su ležale u srcu jugoslovenskog nacionalnog pitanja, a koje je proizveo disparitet između jugoslovenskog etničkog šarenila i njegove teritorijalne kompaktnosti. Zaokret prema jačanju republičkog suvereniteta, uz ignorisanje činjenice da se granice jugoslovenskih republika (osim Slovenije) ne poklapaju s granicama jugoslovenskih naroda, kao i u prošlosti, automatski otvaralo pitanje manjinske nacije na određenom teritoriju, ali dokazivalo i da komunističke vlasti, bez obzira na njihove ideološke tvrdnje, da je demokratski socijalizam nudio rješenje za sve nacionalne probleme i odnose, nisu bile dorasle zagonetci jugoslovenskog nacionalnog pitanja.

Riješenje nacionalnih pritužbi na hrvatskoj strani putem decentralizacije na bazi suverenosti republika i njihovih većinskih nacija, motivisalo je nacionalno orijentisane srpske intelektualce da automatski usmjere pažnju na jedinstvo vlastite nacije, a samim tim i srpske dijaspore po ostalim republikama. Kao i ranije, u prošlosti, rješenje tzv. *hrvatskog pitanja*, otvaralo je automatski tzv. *srpsko pitanje*, i obrnuto, što je imalo posljedice za čitavu zemlju, jer su ove dvije nacije bile izmješane na teritoriju čak tri republike (Hrvatska, Srbija, a posebno BiH), i zajedno sačinjavale čak dvije trećine od ukupnog stanovništva Jugoslavije, a njihove kulturne i političke

⁸⁰ Đurić, citiran kod Helfant Budding, 2004., 96. Đurić je kao najglasniji kritičar amandmana 1973., zbog ove izjave završio u zatvoru, dok je čitav niz ostalih profesora otpušten s Pravnog i Filozofskog fakulteta 1975., što je bila najveća čistka u akademskim institucijama u Srbiji za vrijeme perioda socijalizma. Ovakva represija je samo proizvela obrnuti efekat, i srpskim nacionalnim prvacima dala oreol mučeništva, umjesto da se racionalnim dijalogom traže rješenja problema. Stojanović, *Posthumni život Ustava iz 1974.*, Peščanik.net, 20. 10. 2024.

elite su često kroz istoriju, imale međusobno protivriječne ciljeve i vizije uređenja zajedničke države.⁸¹

Jugoslavenski sistem uspostavljen revolucijom je bio daleko od načela liberalne demokratije, političkog pluralizama i vladavine prava, bez institucija u kojima bi racionalan dijalog o ovako komplikovanim pitanjima bio moguć. U državi u kojoj je sva vlast ležala u rukama jednog čovjeka i jedne partije, riješenja ovih komplikovanih pitanja su bila proizvoljna i vaninstitucionalna i ideološki obojena. Ubrzo su sve primjedbe na račun sistema koje su dolazile s različitih strana, bile okarakterisane kao neprijateljske i suzbijene grubom represijom sistema. Čak i kada su Proljećari i Liberali skinuti s vlasti i ideološko jedinstvo ponovo uspostavljeno, masovnom smjenom kadrova⁸² u Hrvatskoj, Srbiji, Makedoniji i Sloveniji, duž linija ponovnog jačanja partijskog "demokratskog centralizma" i kulta Titove ličnosti, diskusija o anomalijama koje su prizvedene ustavnim promjenama nije nikad otvorena, iako je ona možda mogla pomoći izbjegavanju tragedije devedesetih, kada ova pitanja budu otvorena na drugaciji način.

Lampe s pravom tvrdi da je najteža posljedica hrvatske krize dala Titu i Kardelju šansu da se brzo obračunaju s demokratskim izazovom vlastitoj poziciji u društvu, ali i prilike da se oslobode liberalnog vodstva SK Srbije, vođenog od strane Marka Nikezića i Latinke Perović. Uzimajući u obzir da su Srbi bili najbrojniji narod u Jugoslaviji, a Srbija najmnogoljudnija republika s najvećim uticajem na federalnom nivou, ali i dugom istorijom centralizma i unitarizma, pojava vodstva koje je bilo iskreno naklonjeno federalnoj Jugoslaviji, dijalogu s ostalim republikama, te istinski posvećeno dubinskoj modernizaciji i demokratizaciji srbijanskog i jugoslavenskog društva, je bila činjenica od krucijalne važnosti za održanje Jugoslavije, i za izbjegavanje krvavog raspada zemlje za samo dvije decenije.

Jugoslavija kao nedovršena država

⁸¹ Iako je decentralizacija opravdana po nacionalnom osnovu - kao izraz nacionalnog samoopredjeljenja - ona je provedena na teritorijalnoj osnovi. Srpski intelektualci su kritikovali ovu nemarnost tvoraca Amandmana i olako previđanje komplikovanog odnosa između nacionalnih i teritorijalnih prava, tražeći da isti principi važe za sve brojčano značajne manjine (Albanci u Makedoniji ili Srbi u Hrvatskoj), a ne samo za manjine na teritoriju Srbije. Naravno, srpska kulturna elita je u svojim argumentima podrazumjevala da je nacionalno jedinstvo uvijek jače od snage zajedničkog istorijskog iskustva na zajedničkoj teritoriji, i ignorisala činjenicu da su i ostali narodi (iako ne u toj mjeri kao Srbi) jednako podijeljeni administrativnim granicama unutar Jugoslavije. U isto vrijeme, kako neki autori ukazuju, ni ostale republike, za vrijeme rasprave o ustavnim Amandmanima, nisu pokazale nikakav entuzijazam za vlastitom decentralizacijom ili primjenjivanjem istih principa koje su za sebe zahtjevale na saveznom nivou, tako je npr. makedonsko rukovodstvo odbijalo predloge za teritorijanu autonomiju njihove albanske manjine, kao što je i hrvatsko rukovodstvo odbilo ideje o srpskim autonomnim oblastima: „Dok su hrvatski politički čelnici zahtjevali dalju federalizaciju savezne države, oni ni pod kojim uslovima nisu htjeli prihvatiti federalnu Hrvatsku.“ Irvine, 1993., 269, također Helfant Budding, 2004., 96.

⁸² Gruba represija sistema je žrtvovala čitavu generaciju demokratski orijentisanog intelektualnog vodstva, i u Hrvatskoj i u Srbiji, spremnog da jugoslavensko društvo povedu u dalju reformu društva. Lampe procjenjuje da je oko 1000 partijskih funkcionera moralo dati ostavke, bilo smjenjeno s položaja ili istjerano iz partije i u Hrvatskoj i u Srbiji. Nešto manji broj žrtava partijske čistke bio je u Sloveniji, Lampe, 1996., 304. Ramet, 2006., 259.

Svojim posljednjim Ustavom, iz 1974. godine, SFRJ je dizajnirana kao decentralizovana konfederacija, a republike i pokrajine su stekle praktične ovlasti suverenih država. Kardelj i Tito su očito smatrali da je snaga komunističke partije, ovog puta pročišćene čistkama, i njeno i dalje neupitno mjesto i moć u društvu, dovoljni, da djeluje kao vezivno tkivo na saveznom nivu. Ipak, ovakvo rješenje, u sjenci Titovih godina, i s njima povezanog gubitka stvarne moći, neće moći zaustaviti praktičnu paralizu savezne države i konsolidaciju stvarne moći u republičkim centrima.

Da je Jugoslavija bila "dovršena država", da prafraziramo Zorana Đinđića, s izgrađenim institucijama višepartijskog sistema, pravne države i parlamentarne demokratije, s razvijenim civilnim društvom i vladavinom prava, ovakav slijed događaja ne bi bio problematičan, nego čak i poželjan, jer bi bio garant ravnopravnosti, omogućio stvarnu jednakost i rješavanje problema na saveznom nivou putem politike dogovora i kompromisa. Ali u državi gdje je postojala vlast samo jedne partije i jednog čovjeka, federalizacija je ponuđena kao kozmetička reforma, koja je trebala upravo isključiti bilo kakva pitanja i izazove za kontrolu i podjelu vlasti.⁸³

Kako Ćirković primjećuje, sama dalja federalizacija nije ugrožavala postojanje federacije. Problem se pojavio kada su zbog manjka demokratije i demokratskih institucija u kojem bi se sporovi rešavali racionalnim putem, republičke oligarhije adoptirale jednostrane orijentacije i tako odbacile i pomjerile balans koji je postojao između centra i njegovih djelova, iscrpljujući centar od bilo kakve stvarne moći.⁸⁴ Najveći jugoslovenski politički disident, Milovan Đilas, uporedio je ovakav razvoj jugoslovenskog političkog sistema s otomanskim *millet* sistemom. Naime, u oba sistema je lokalnim grupama - u ovom slučaju republičkim partijskim oligarhijama – s vrha vlasti data je skoro neograničena autonomija unutar vlastitih zajednica, sve dok su, i koliko su, bile ideološki lojalne saveznom političkom centru i vrhovnom vladaru, i dok nisu iskušavale ili ugrožavale njegov vrhovni autoritet.⁸⁵

⁸³ Đinđić polazi od premise da Jugoslavija uopšte nije federalna država u osnovnom smislu pojma federalizma, a to je da federalna država „predstavlja specifični oblik kontrole političke vlasti“. Pojam federalizma je, po njemu, u Jugoslaviji bio ispražnjen od svakog značenja: „Tamo gdje obim moći nije moguće čak ni tematizovati (jer ga zaklanjaju široki pojmovi kao sto su „vlast radničke klase“, „samoupravljanje“ itd, koji političkoj moći daju metafizičku dimenziju i izmiču racionalnoj raspravi) ne može naravno biti ni govora o nekakvoj njenoj kontoli. „Po Đinđiću retoričko isticanje federalizma, posebno poslije građanskog rata je bilo neophodno kao „sredstvo za razgradnju istorijskih resentimana među jugoslovenskim narodima“ i federalizam kao forma je bio neproblematičan sve dok nije doveo do postavljanja pitanja o karakteru same moći. Upravo da bi izbjegao pitanja o karakteru neograničene jednopartijske vlasti, sistem se odlučio za „vertikalnu podjelu moći“, tj. konfederalizaciju, kojom je vlast podjeljena unutar iste partije na više nivoa: „Decentralizovanje moći – koje je inače bilo potrebno, ali ne u tom obliku - dovelo je do formiranja pseudo-državnih jedinica, koje su u najvećem broju slučajeva samo nominalne države, a zapravo su poluprivatne administrativne organizacije sastavljene na principu patronize i sledbeništva. Tu nema državno-činovničkog etosa (bez koga nema ni države), profesionalnih kompetencija, niti stabilnih medija za cirkulisanje lokalnih interesa. Zbog toga ove tvorevine (uz retke izuzetke) neodoljivo podsećaju na teritorijano političke jedinice feudalne epohe“ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Biblioteka Anthropos, Novi Sad, 1988., 22-28.

⁸⁴ Ćirković, 2004., 291.

⁸⁵ Milovan Đilas prema Beloff, 1985., 201.

Ovo je u praksi značilo i da su republičke partijske elite, sa suprotnim interesima, bile motivisane da u cilju održanja vlastite moći, kupuju lojalnost samo svojih konstituenata - što je uskoro, poslije Titove smrti - značilo da će u pokušaju da sačuvaju vlast biti spremni da zaigraju i na kartu nikad riješenog nacionalnog pitanja, i osnažujući veze s nacionalističkom inteligencijom u svakoj od republika, počnu koristiti nacionalizam kao najkorisniju alatku za učvršćivanje vlastitog položaja i moći. Kako Dentich tvrdi, eliminirajući svaku drugu alternativu iz političkog diskursa osim nacionalne, te predstavljajući se kao ekskluzivni predstavnici nacionalnih interesa svojih respektivnih nacija, lokalne republičke i pokrajinske komunističke oligarhije su u suštini postale nacionalne stranke mnogo prije uvođenja političkog pluralizma.⁸⁶

Igra centrifugalnog nacionalizma - zastupanja nacionalnih interesa protiv suprotstavljenih nacionalnih zahtjeva iz drugih centara i samog federalnog centra - lansirana iz Srbije i Slovenije, usvojena je postepeno i poticana od strane svih nacionalnih elita od sredine 1980-ih. Ona se pokazala kao uspješno sredstvo u ublažavanju frustracije stanovništva zbog pada životnog standarda, nefunkcionalnosti sistema i mnogostrukih ekonomskih nedaća. Paradoksalno, upravo se dosljedno provedena politika federalizma - ali na krivoj premisi jednostranačkog sistema - pokazala kao generator raspada federacije: "Čini se da je ovaj kompromis između federalističke i boljševičke strategije ponudio ono najgore iz oba svijeta."⁸⁷

Put u bespuće

Preobimni, komplikovani i zbunjujući okvir Ustava iz 1974., kako se pokazalo u praksi, ne samo da je iskomplikovao donošenje odluka za saveznom nivou, nego vrlo brzo u postojećoj konstelaciji snaga, doveo i čitav sistem do paralize.⁸⁸ Iako će kasnije u srpskoj kulturi sjećanja i nacionalnog resentimana, zauzeti počasno mjesto, u tom trenutku on je zaista samo potvrdio i učvrstio anomaliju u statusu Srbije, koja je proizilazila još iz ustavnih amandmana iz 1971. Naime, njime su dvije srbijanske pokrajine bile potpuno izjednačene u položaju i pravima s bilo kojom od republika - u svemu osim u imenu - dobile su svoje ustave, parlamente, predsjedništva, vrhovne

⁸⁶ Dentich 1996., 60.

⁸⁷ Irvine, 1993., 272.

⁸⁸ Jedan od vodećih jugoslovenskih ustavnih stručnjaka, Vojin Dimitrijević, je tvrdio da je najveći nedostatak Ustava bio norma koja je propisivala da sve odluke moraju biti donesene konsenzusom. Ako bi se bilo koja od osam federalnih jedinica suprotstavila bilo kojoj predloženoj odluci, to bi automatski paraliziralo čitav savezni parlament. Federalna skupština je bila dvodomna, a ono što je bilo neuobičajeno u odnosu na ostale federacije u svijetu jeste da su se oba doma formirala od jednakog broja delegata iz svake federalne jedinice. Uobičajena praksa u federacijama je bila da se barem jedan dom bira proporcionalno prema veličini stanovništva. Ovo pravilo je očigledno davalo prednost manjim republikama, dovodeći tako Srbiju, ali i Hrvatsku, kao najmnogoljudnije republike u neravnompravan položaj u odnosu na ostale republike s manjim brojem stanovnika. Vojin Dimitrijević „*The 1974 Constitution as a Factor the Collapse of Yugoslavia, or as a Sign of Decaying Totalitarianism*“ u Popov's *The Road to War in Serbia*, 2000., 408.

sudove, kao i mjesto u predsjedništvu Jugoslavije. Ovo je bio dio rješenja kojim su se manje republike i pokrajine pokušale izjednačiti u snazi i uticaju s onim mnogoljudnijim, ali je direktna posljedica toga bila da je Srbija praktično bila paralizirana na vlastitom teritoriju. Srpske političke elite su se žalile na ovu anomaliju i tvrdile da je postojanje dvije pokrajine podnošljivo u centralizovanoj državi kao način zaštite kulturnih prava manjina, ali neprihvatljivo u novonastaloj situaciji kada su provincije praktično pretvorene u države koje imaju moć veta. Iako Srbija nije mogla uticati na odluke svojih pokrajina, niti bilo šta učiniti na njihovoj teritoriji bez njihovog pristanka, paradoksalno, oni su mogli sudjelovati u radu parlamenta Srbije i uticati na odluke o tzv. užoj Srbiji.⁸⁹ Grupa ustavnih stručnjaka na zahtjev partijsko-državnog vrha Srbije pripremila je 1977. izvještaj i predlog ustavnih promjena kojim bi se ova anomalija ispravila, kasnije poznat kao Plava knjiga, ali ovaj izvještaj, iako predmet rasprava na raznim forumima, nije dobio podršku ostalih republika, a pogotovo pokrajina, niti je oko njega pokrenuta značajnija rasprava.

Relativno brzo nakon Titove smrti 1980., u haotičnom razdoblju obilježenom ograničenom liberalizacijom i demokratizacijom javnog diskursa, u okviru opšte debate o propitivanju premisa jugoslovenskog političkog sistema, intelektualne elite Slovenije i Srbije su počele su izražavati svoje nezadovoljstvo statusom njihovih naroda i republika unutar Jugoslavije, dok su Hrvati držeći se takozvane *hrvatske šutnje* koja je trajala još od obračuna s Maspokom uglavnom apstinirali iz ove rasprave.

U Srbiji je, na talasu nezadovoljstva, s tinjajućim konfliktom na Kosovu koji je 1981. eksplodirao u ulične nered, niz novinskih natpisa, istorijskih rasprava, romana i pozorišnih predstava, počeli su propitivati osnove jugoslovenskog političkog i društvenog sistema, ali ovog puta s pozicija srpskog nacionalnog resantimana, i dugačkog popisa nacionalnih frustracija. Umjesto otvaranja racionalnog dijaloga o višeslojnoj i traumatičnoj prošlosti, srbijanska nacionalistička kulturna elita, koordinirana aktivnostima Ćosića i njegovog književnog kruga, ponudila je istorijsku reviziju s pozicija samosažaljenja i narativa koji bi se u jednoj rečenici mogao svesti na tvrdnju da su zahvaljujući ustavnim promjenama i "usprkos žrtvama koje su Srbi dali za formacije obe Jugoslavije, oni jedini prave žrtve tog ujedinjenja."⁹⁰

⁸⁹ Tako npr. Srbija nije mogla usvojiti vlastiti budžet bez pristanka svojih pokrajina, s druge strane, pokrajine bi mogle donijeti vlastite budžete bez konzultacija sa Srbijom. Pokrajinske delegacije su u saveznoj skupštini djelovale potpuno nezavisno od republičkih organa. Također, nije postojao jedinstven zakon u oblasti finansija i poreza, koji bi važio na teritoriji čitave republike. Naročito iritirajuća odredba za kasnije kritičare su bile slobode u spoljnoj politici, po kojima pokrajine mogu učestvovati u republičkim organima za spoljnu politiku, ali republika nema nikakvog načina da utiče na zvanične kontakte Vojvodine i Mađarske ili Kosova i Albanije. Pešić, 2000., 31.

⁹⁰ Žaleći se da su se obe Jugoslavije formirale na srpski trošak, grupa istoričara – mora se podcrtati, svi komunistički konvertiti – su podsjećali srpsku, a i ostale nacije u Jugoslaviji, da je Srbija, pored Crne Gore, jedina imala samostalnu državu prije formiranja Jugoslavije i da je, po njima, dok su drugi narodi napredovali u Jugoslaviji, s Ustavom 1974. godine Srbija, gubeći kontrolu nad pokrajinama praktično svedena na svoje granice iz 1912. godine. Tito je bio optužen kao „,srbofob“ koji je nametnuo dvije pokrajine na području Srbije, dok je odbacio isti aranžman za rješavanje srpskog pitanja u Hrvatskoj: „Jednako tako, BiH i Crna

Srpski argumenati da su ugroženi separatizmom drugih naroda i ustavnim promjenama nametnutim konfederativnim modelom, su se srele s tvrdnjama slovenačkih intelektualaca o njihovoj tlačenoći od strane umjetnog jugoslavenskog nacionalizma i unitarizma. Jedini zajednički imenitelj za dvije nacionalne kulturne elite u ovoj diskusiji, jeste bila osporavanje bilo kakvog legitimiteta zajedničke države. Ipak, dok su Slovenci identifikovali jugoslovenski nedemokratski politički sistem kao izvor prijetnje njihovoj naciji, jeziku i kulturi, srpski akademici za istorijske nesreće i frustracije svoga naroda, okrivljivali druge narode, unoseći u javni diskurs po prvi put ahistorijski jezik anti-srpske zavjere, unutar i izvan Jugoslavije.⁹¹

Ovi argumenti su uskoro procurili u javnosti u obliku dva dokumenta, *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti* (1986.) i *Doprinosa za slovenski nacionalni program* (1987.), kojima je Jugoslavija od strane obe kulturne elite bila opisana kao nepodnošljiv politički okvir za budućnost. Proglašena istorijskom greškom, ona je morala biti reformisana na novim nacionalnim načelima ili biti napuštena.⁹² Iako su bili slični u stilu i po temama koje pokrivaju, *Memorandum* je odjeknuo puno snažnije u javnom diskursu, kako zbog nacionalističkog jezika kojim je napisan, što je svakako bila novost u tadašnjem trenutku, tako i zbog toga što će uskoro, s pojavom Miloševića, biti u potpunosti prihvaćen od strane srpske političke elite i biti praktično promovisan u nacionalni program i političku platformu za dalje djelovanje. Iako je tekst *Memoranduma* u istorijskoj perspektivi prilično blag prema onom što će uslijediti kao posljedica njegovog lansiranja u javni diskurs, on praktično označava napuštanje Jugoslavije kao optimalnog okvira za rješenje srpskog pitanja, i

Gora su uskrsnule poslije rata kao zasebne federalne jedinice, iako su imale velike srpske manjine, koje nisu uživale posebna ustavna prava, štaviše, makedonski narod, iako stvoren od nule, dobio je posebnu federalnu jedinicu. Sve je ovo bilo u ciju namjernog slabljenja Srbije i podjele srpskog naroda." Na listi Titovih grijeha našli su se i brutalno ućutkavaje srpske demokratske opozicije poslije rata kao i tvrdnje da su "Mihajlović i njegova početna antifašistička borba namjerno izjednačeni nakon rata s Pavelićevim ustašama, samo zato što su bili glavni konkurenti komunista za vlast. Zahvaljujući Titu, Hrvati su na kraju rata izašli kao pobjednici, unatoč strašnom zločinu NDH". I na kraju: „Unatoč svim žrtvama i činjenici da je Jugoslavija nastala na račun Srba, srpski narod je morao šutjeti o svemu, budući da bi bilo koji argument u tom smjeru bio označen kao unitarizam, centralizam ili velikosrpski šovinizam“... Kao dobar primjer rasprave koja jednostrano i iskrivljeno koristi sve gore spomenute argumente, a koji su pokrenuli cijelu kulturu viktimizacije u Srbiji, vidi knjigu Branka Petranovića, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Monografije Istočne Europe, Boulder, 1985/2002. Petranović se inače smatrao jednim od vodećih jugoslavenskih istoričara do ranih osamdesetih, kada je praktično započeo trend istorijske revizije, krenuvši u toj reviziji od vlastitog rada. Slijedilo ga je nekoliko istaknutih istoričara, uključujući Veselina Đuretića i Milorada Ekmečića. Njihov revizionizam otvorio je vrata za rehabilitaciju četničkog pokreta, otvarajući pitanje hrvatske ratne krivnje, albansko pitanje, te pitanje BiH. Književnici i pjesnici su se uskoro pridružili istoričarima. Nekoliko vrlo utjecajnih, iznimno popularnih i naširoko raspravljanih knjiga, prije svega istorijskih romana koji su izašli tih godina, počeli su otvarati prošlost lamentirajući nad sudbinom Srba i njihovom ulogom u Jugoslaviji. Na čelu s Čosićevim kapitalnim djelom *Vreme smrti* one su se kretale oko istog narativa: Jugoslavija je bila istorijska zabluda i greška, za koju su Srbi žrtvovali sve, pa čak i vlastitu državu. Strahovito trepeći za slobodu drugih južnih Slavena, oni su podnijeli ogromne žrtve, samo da bi stalno i iznova bili proglašavani unitaristima i hegemonistima. Opširnije, Sabrina P. Ramet, „*The Denial Syndrome and Its Consequences: Serbian Political Culture since 2000*“ www.webcache.googleusercontent.com, posjećeno 25. 02. 2010.

⁹¹ Olivera Milosavljević, *Yugoslavia as a mistake*, u Popov, *The Road to War in Serbia*, 2000., 51-80.

⁹² Milosavljević, 2000., 53.

predstavlja definitivni zaokret prema “nacionalizmu separatističkog tipa” kako je to definisao Dragiša Pavlović, jedna od prvih žrtava Miloševićevog pohoda na vlast.⁹³

Na krilima opšteg nezadovoljstva s dugotrajnom ekonomskom krizom, paralizom federalnog političkog sistema, galopirajućom inflacijom te daljom eskalacijom Kosovske krize, na Osmoj sjednici SK Srbije 1986., unutrašnjim partijskim pučem na vlast u Srbiji će doći dogmatsko krilo SK Srbije, predvođeno Slobodanom Miloševićem, partijskim aparatčikom, kumom i političkim protežeom Ivana Stambolića, prethodnog partijskog vođe, koji je svjestan dubine frustracija i težine društvene situacije u Srbiji, već bio pokrenuo postupak kojim se tražilo smanjenje (ali ne i ukidanje) autonomije pokrajina. Sporazum o redefinisaju ustavnog položaja pokrajina bio je već definisan, samo da bi desetak dana poslije, septembra 1986., pod još uvijek nerazjašnjenim okolnostima, u javnost procurio nedovršeni tekst *Memoranduma* SANU. Septembra 1987., Stambolić je skupštini Srbije podnio ekspozice o promjenama ustavnog položaja pokrajina, da bi desetak dana poslije toga bila održana Osmo sjednica na kojoj je bio izveden partijski puč. Latinka Perović u ovome ne vidi samo čudnu koincidenciju, nego dokaz da je zavjera već bila skovana, i da za određene krugove u Srbiji, promjena ustavnog položaja pokrajina nije bila cilj, nego samo sredstvo destabilizacije Jugoslavije⁹⁴

U zemlji bez demokratske tradicije, navikle na autoritarni politički model, Milošević se kako bi učvrstio vlast, isprva pruerušio u branioca Titove zaostavštine, koristeći prepoznatljivi komunistički rječnik odbrane socijalizma, jake Jugoslavije i

⁹³ Srpska akademija nauka i umjetnosti je na godišnjoj skupštini 1985. odlučila da se pozabavi gorućim društvenim problemima u Jugoslaviji i da pripremi dokument koji bi bio prezentiran ostaku zemlje u formi memoranduma. Nacrt dokumenta koji je procurio u novine 1986. (integralni tekst nije objavljen sve do 1989.), iako pisan u dramatičnom tonu, nije iznosio ništa novo, već uglavnom ponavljao primjedbe profesora Pravnog fakulteta i intelektualnih krugova okupljenih oko Ćosićeve Srpske književne zadruge. Sastojao se od dva dijela, prvi *Kriza jugoslovenske privrede i društva* i drugi *Položaj Srbije i srpskog naroda*. Prvi dio analizira uzroke kraha jugoslovenske privrede nalazeći ih u transformaciji partizanske federacije iz 1943 u konfederaciju definisanu Ustavom iz 1974., kojim je završen proces „birokratske decentralizacije“. *Memorandum* predlaže napuštanje ustavnog okvira iz 1974. i prevazilaženje krize na principima suvereniteta naroda, samoopredeljenju nacija, razvitku ljudskih prava i uspostavljanju funkcionalnosti države kao jedinstvene cjeline. Drugi dio se bavi položajem Srbije u federaciji i zasniva se na tvrdnji da Srbija zauzima inferioran položaj u okviru savezne države, koji su Slovenija i Hrvatska skrojile po svojoj mjeri. Također, pozivajući se na stepen široke autonomije koju uživaju srpske pokrajine, autori tvrde da Srbi nemaju državu koju uživaju ostali narodi u Jugoslaviji, da bi po tom prešli na tvrdnje kako su Srbi na Kosovu žrtve fizičkog i kulturnog genocida, ali da su i Srbi u Hrvatskoj izloženi kulturnoj asimilaciji. Nalazeći uzroke kako jugoslovenskoj krizi, tako i svim problemima srpskog naroda isključivo u decentralizaciji Jugoslavije, *Memorandum* poziva na recentralizaciju sistema, i traži da se srpskom narodu dozvoli pravo da uspostavi „puni nacionalni i kulturni integritet, bez obzira u kojoj je republici ili pokrajini“. Skoro u cijelosti *Memorandum* predstavlja zahtjev za političku transformaciju Jugoslavije, da bi na samom kraju pomenuo alternativu Jugoslaviji kao optimalnom okviru za rješavanje srpskog pitanja, tvrdeći u neodređenom i zagonetnom tonu kako Srbija treba da „jasno sagleda privredne i nacionalne interese, kako je događaji ne bi iznenadili“. *Memorandum* ne poziva na rušenje Jugoslavije, što je u to doba bilo još uvijek nezamislivo, on je po prvi put naznačio da je ona zamjenjiva. Helfant Budding, 2004., 119-122.

⁹⁴ Stambolić je bio zagovornik pregovaranja i kompromisa. Svjestan ekspolzivnosti nakupljenih frustracija u Srbiji zbog njenog položaja, pokrenuo je proces za promjene Ustava iz 1974. i stoga u većini svog mandata, neopravdano nosio breme podozrenja ostatka federacije za centrizam i unitarizam. Ipak, Stambolić i njegova struja su ispravno kritikovali spregu nacionalizma i staljinizma koja se desila krajem osamdesetih u Srbiji, identifikujući je kao korijen zla i uzrok raspada države: „Sarađujući s rukovodstvima drugih republika uverio sam se da ni Slovenija ni druge republike nisu imale nameru da razbiju Jugoslaviju i kad su pokazivale nameru da je, kao i mi, menjaju. Do toga je došlo tek posle uspona srpskog nacionalizma“ Stambolić citiran kod, Perović, 2016., 384. Ivan Stambolić je ubijen od strane Jedinice za specijalne operacije Službe državne bezbjednosti Srbije, 25 avgusta 2000. Ubistvo je naručeno od samog Miloševića, vjerovatno stoga što je vjerovao da bi mu Stambolić mogao biti ozbiljan politički protivnik u slučaju političke reaktivacije o kojoj je bilo govora.

njenih saveznih institucija, posebno JNA, kupujući tako podršku u širokim masama, i to ne samo srpskog stanovništva. Predstavljajući se kao politički protivnik predhodnom rukovodstvu koje je smjenio pučem, pod firmom *antibirokratske revolucije* on je uspio da ponudi iluziju promjene, koja će ne samo zadržati konzervativno krilo komunističke partije na vlasti, nego i efektivno eliminisati bilo kakvu opoziciju. Prepoznat i prigrljen od strane nacionalističke inteligencije i crkve, ubrzo je počeo govoriti jezikom nacionalizma, i tako preuzeo mjesto dugoočekivanog nacionanog vožda i spasitelja. Za razliku od Liberala ili Stambolićeve struje, koje su neprestano naglašavali potrebu za kompromisom i uvažavanjem interesa ostalih jugoslovenskih naroda, kao i postepenu promjenu proizvedenih anomalija unutar okvira političkog sistema,⁹⁵ Milošević je njuhom populističkog oportuniste, odbacio sva dotadašnja pravila političke igre, i u krajnje agresivnom tonu i antagonističkom stavu prema ostalim narodima u federaciji, puštajući nacionalistički duh iz boce, napao na same temelje federalnog uređenja i zajedničke države.

Koalicija na čijem je čelu stajao Milošević bila je do jučer praktično nezamisliva, i uveliko pripremljena u već opisanim društvenim gibanjima početkom dekade osamdesetih. Prvi oslonac Miloševićevog režima, koji je i pripremio njegov dolazak na vlast bile su već spominjane intelektualne elite i nacionalna akademija. Veliki broj intelektualaca iz SANU, pomenuti književni krug oko Ćosića, niz fakultetskih profesora, uključujući tu i neke od bivših Praksisovaca, izdajući sve profesionalne i intelektualne standarde, dali su Miloševićevom komunističkom rukovodstvu intelektualni legitimitet za njihov nacionalistički zaokret. Zauzvrat, oni su dobili dominantan glas u definisanju nacionalnog programa, već ocrtanog u *Memorandumu*, te uspjeli sačuvati materijalne privilegije i položaj u društvu.⁹⁶

Drugi oslonac Milošević je našao u Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC) koja intervencijom Miloševićevog režima vaskrsela u javnom dijalogu kao glavni saveznik režima. Crkvi je ponuđena obnova istorijske uloge duhovnog vođe srpskog naroda, kroz neograničen pristup strogo kontrolisanim medijima, kao i materijalna pomoć za obnovu i izgradnju novih hramova. Zauzvrat, crkva je pružila svesrdnu podršku režimu, dajući mu legitimitet u novouspostavljaćem sistemu vrijednosti, te priznala Miloševića kao vođu svenarodnog pokreta. U vremenu koje je dolazilo crkva je, na krilima ponovo oživljenog Kosovskog mita, odigrala posebno zapaženu ulogu u

⁹⁵ Stambolić je bio krajnje kritičan prema Ustavu iz 1974., smatrajući ga utopijskim u pogledu rješenja vezanih za privredni sistem, i krajnje kritičan zbog anomalije koju je prozveo u statusu Srbije u odnosu na svoje pokrajine ali nije nikad doveo u pitanje konfederalno rješenje Jugoslavije: „U tom Ustavu je zaista bio predočen utopijski privredni sistem, ali su zato odnosi među narodima, velikim delom, bili rešeni na moderan način, kao u zajednici ravnopravnih naroda“. Ivan Stambolić, citiran kod Perović, 2016., 383.

⁹⁶ Ova tradicija vukla je korijene još iz Titovog doba kada je Akademija uživala slične privilegije davane političkoj eliti. Kupovina njihove intelektualne nezavisnosti bila je način njihove pacifikacije i razlog zbog kojeg prava demokratska opozicija sistemu nije nikad fomirana. Perović, 2000., 109-121.

procesu revizije istorije i otvaranju starih rana iz Drugog svjetskog rata, a potom i podstrekivanju i blagosiljanju vojnih pohoda na ostatak zemlje.⁹⁷

I na kraju, treći i najpogubniji po opstanak Jugoslavije, saveznik Miloševićeve vlasti bio je vojni vrh savezne armije. Naime, JNA nije bila profesionalna nego ideološka snaga u društvu i glavni stup Titove moći za njegova života. Ona je istovremeno bila i najkonzervativnija institucija u Jugoslaviji. U zemlji s podijeljenim suverenitetom, vojska je ostala jedina nacionalna institucija a njezin opstanak sada je bio povezan s opstankom samog režima. Uz Titov odlazak, sumornu finansijsku budućnost, Milošević se pojavio kao neko ko bi mogao pružiti vojnoj eliti očuvanje stečenih privilegija i statusa u društvu. U zamjenu oni su bili jedina prava snaga koja je mogla podržati njegov uspon na vlast. U narednih par godina godina vojni vrh će se tragično udružiti i uskladiti interese s nacionalističkim vodstvom Srbije te uskoro okrenuti oružje prema ostatku Jugoslavije.⁹⁸

Ne razumjevajući svijet oko sebe, ekonomske i političke promjene koje su već bile zahvatile ostatak Istočne Evrope padom Berlinskog zida, ova neobična crveno-crna koalicija, s Miloševićem kao glasnogovornikom na čelu, ignorišući dijalog i interese ostalih naroda i republika u federaciji, umjesto da ponudi demokratizaciju, privrednu i društvenu tranziciju s ciljem rješavanja gorućih socijalnih problema, odabrala je povratak na nacionalni program. Postavljajući pitanje o mjestu srpskog naroda u Jugoslaviji, tvrdeći da je on podijeljen republičkim granicama, kulturno i nacionalno ugrožen, srpske kulturne i političke elite su - jezikom ultimatum - recentralizacija ili rat - uspostavljanje nacionalnog jedinstva ponovo definisale kao najvažniji interes, koji se mora postići po svaku cijenu. Ovo se po njima moglo postići samo putem povratka prema jakoj i centralizovanoj državi, a ako je to nemoguće, onda stvaranjem nacionalne države svih Srba.⁹⁹

U samo nekoliko kratkih godina Miloševićeva agresivna politička retorika, i puštanje nacionalističkog duha iz boce u koju više nije mogao biti vraćen, prerašće u masovni populistički pokret, organizovan i koordiniran sa samog vrha vlasti, uz dotad neviđenu medijsku kampanju nacionalističke histerije i govora mržnje, koja je bila neophodna za proizvodnju etničke homogenizacije i legitimaciju ratova koji će uslijediti. U drugim republikama, naročito Sloveniji i Hrvatskoj, čije su političke elite već bile izgubile svaki interes za život u Jugoslaviji, ovo je bilo viđeno kao otvoreni

⁹⁷Ipak, treba naglasiti da je Milošević koristio snagu srpskog nacionalizma i uticaj crkve u vlastite svrhe, i da nikada nije pokazao bilo kakve posebne simpatije prema nacionalizmu ili religiji, nego ih je radije koristio kao političke alatke u konsolidaciji svoje apsolutne moći. Miloševića je kao rigidnog boljševika, operiranog od nacionalizma opisala većina jugoslavenskih političara. Kako tvrdi Stevanović: „Milošević nije prihvatio tradicije svog novog saveznika, niti se igrao religioznog čoveka. Njegovo komunističko srce preziralo je Crkvu; ali kao nacionalista koji je postao u javnosti, bio obavezan da joj se udvara. Njegov cilj na vlasti nije bio da služi naciji, državi i crkvi. Radije sve tri su trebale služiti njega. On je privatizovao državu-čineći je svojom.“ Vidosav Stevanović, *Milošević*, I. B. Tauris, London, 2004., 55.

⁹⁸ Miroslav Hadžić, *The Army's Use of Trauma*, u Popov, *The Road to War in Serbia*, 2000., 509-537.

⁹⁹ Vesna Pesić, „*The War for Ethnic States*“ u Popov's *The Road to War in Serbia*, 2000., 30.

napad na temelje jugoslovenskog društva, i samo proizvelo još veću nacionalnu homogenizaciju.

Ipak, Milošević, taj “majstor konzumiranja i reproduciranja haosa” kako ga je opisao Stambolić, je znao da je pohod na ostatak Jugoslavije nemoguć bez mobilizacije srpskih dijaspora u Hrvatskoj i Bosni, koje će uskoro biti radikalizovane putem kampanje straha i propagande, te naoružane i koordinirane u aktivnostima direktno iz Beograda. U ovom naporu Milošević će uskoro dobiti partnera u liku Franje Tuđmana, prvog slobodno izabranog predsjednika Hrvatske, kojeg je na vlast dovela upravo Miloševićeva agresivna politika prema Hrvatskoj, i koji je u homogenizaciji vlastite moći odabrao put otvorene konfrontacije sa srpskom manjinom u Hrvatskoj.¹⁰⁰ Pokretanje totalnog rata u Hrvatskoj, samo prvog u nizu kaskadnih ratova, u kojima će Jugoslavija biti uništena, a Srbi širom Jugoslavije biti odvedeni u tragičan sukob s ostalim narodima s kojima su dijelili život čitavih sedam decenija, zapečaćen masovnim zločinima i razaranjem gradova, žigosan izolacijom i prezirom civilizovanog svijeta.

Srpski Svet

Poslije četiri rata, masovnog egzodusa srednje klase na Zapad, divlje i pljačkaške tranzicije koja će se preklopiti s ratom i rezultirati daljom simbiozom države i organizovanog kriminala, uništavanja društvenih institucija i izbacivanja iz institucija civilizovanog svijeta, Milošević je naizad bio suočen i s kontroverznom kampanjom NATO bombardovanja i vojnom kapitulacijom na Kosovu, u kojoj će njegov režim, ali projekat dalje produkcije haosa u ime zaokruživanja srpskih zemalja, biti doveden do tačke suočavanja s propašću. Masovne demonstracije koje su izbile nakon još jednih namještenih izbora i nepriznavanja njihovih rezultata od strane Miloševića, dovele su do uličnih demonstracija 5 oktobra 2000., kojim je označen i zvanični kraj njegove vladavine. Ipak, dolazak na vlast šarolike demokratske opozicije ujedinjene u koaliciju Demokratske Opozicije Srbije (DOS), a zatim i Miloševićovo hapšenje, brzo će pokazati da se 5 oktobra nije radilo o demokratskoj revoluciji, izvedenoj na leđima duboke frustracije i nezadovoljstva građana s razornim posljedicama Miloševićeve vladavine, nego praktično o državnom puču, kojim su skriveni centri državne i vaninstitucionalne moći, kao i toliko puta prije toga u srpskoj istoriji, odlučili da se riješe nosioca jedne ideje, da bi

¹⁰⁰ Srpski i hrvatski nacionalizmi su uvijek funkcionisali po sistemu spojenih posuda. Podrivanjem stabilnosti Hrvatske Milošević je doprinio etničkoj homogenizaciji u Hrvatskoj više nego bilo koja unutrašnja mjera politike. Snažno verbalno nasrćući na srpsku manjinu u Hrvatskoj, Tuđman je Miloševićevoj retorici zaštitinika hrvatskih Srba dao kredibilitet i podršku. U ovoj igri obojica su efikasno učitali i marginalizirali svaku demokratsku opciju, prisiljavajući čak i krhke opozicione snage u svojim sredinama da usvoje jezik nacionalizma. Ipak mora se naglasiti da njihova odgovornost za razbijanje Jugoslavije nije ista. Milošević je uvijek bio glavni arhitekta, a Tuđman samo sljedbenik. Njihova sinergija će doći do izražaja u ratu za teritorije u BiH, koji će Srbija započeti, a Hrvatska joj se u jednom trenutku pridružiti, što je bio rezultat tajnih pregovora dvojice lidera u Karađorđevu 1991., kojim je dogovorena podjela Bosne duž linije Sporazuma Cvetković-Maček. Miloš Minić, *Dogovori u Karađorđevu o podeli Bosne i Hercegovine*, Rabis, Sarajevo, 1998., 21-103.

sačuvali osnovni pravac nacionalnog programa: "Ovo je bio pokušaj da se uklanjanjem Miloševića spase program koji je Srbiju odveo u ratove, da se spasi strukture koje su taj program sprovodile, da ne dođe do suđenja, da ne dođe do saradnje s Hagom i naravno, na prvom mestu, da ne dođe do približavanja Srbije Evropskoj uniji, jer je svako približavanje Evropskoj uniji upravo ugrožavanje svih tih struktura. Dakle, oni su zapravo, odričući se Miloševića, branili sebe i program koji je njih doveo na vlast."¹⁰¹

Ova činjenica je postala brzo očigledna u sukobu dvije vodeće struje i ličnosti u DOSu, Vojislava Koštunice i Zorana Đinđića. Dok je Đinđićeva vlada u njegovom kratkom mandatu pokušala da, koristeći energiju 5 oktobra, vrati Srbiju iz izolacije u međunarodnu zajednicu putem suočavanja s posljedicama ratne politike i katastrofalnih rezultata Miloševićeve vladavine, dotle je Koštunicina struja kroz predsjedničku funkciju koja joj je pripala, nastojala da ovaj proces zaustavi i svede samo na ispunjavanje najnižih zahtjeva koji bi obezbjedili ostanak u međunarodnim institucijama. Đinđićeva vlada isporučila je Slobodana Miloševića sudu u Hagu, na najsvetiji dan u srpskom kalendaru, 28. juna 2001., pokušavajući tako da i simbolično pokaže raskid s Miloševićevom politikom, kao i raskid s kontinuitetom velikodržavnog programa koji je Srbiju držao zarobljenom iznutra, čitavo stoljeće. Još važnija je bila Đinđićeva namjera da u svom kratkom mandatu, Srbiju povede na put brze evropeizacije i sveopšte modernizacije društva i države.

Đinđićevo ubistvo, 12. aprila 2003., izvršeno zajednički od strane sigurnosnih službi i pripadnika kriminalnog klana, s nikad otkrivenim političkim nalogodavcima, označice još jednu pobjedu skupa paralelnih političkih centara moći, koji su dominirali srpskom političkom scenom u kontinuitetu od jednog vijeka. Reforme u društvu, a naročito vojsci i sigurnosnim službama, su Đinđićevim ubistvom zaustavljene, štaviše moglo se reći da je njegova smrt direktna posljedica njegovog pokušaja da ove službe, stavi pod civilnu kontrolu, ali i da dubinsku modernizaciju društva pretpostavi velikodržavnom projektu. Olga Popović Obradović u govoru mitropolita Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu, nalazi onu 'crvenu nit' koja spaja početak i kraj 20 vijeka u Srbiji. Povezujući ubistvo Đinđića s ubistvima Obrenovića, kao nosilaca zapadne orijentacije u Srbiji, mitropolit Radović je na dijaboličan način poručio: "Tako prolaze u Srbiji oni koji je vode na Zapad, oni su uvek bili i ostaće izdajnici, i zato oni predstavljaju legitimnu metu za odstrel".¹⁰²

Vlade koje su se smjenjivale poslije Đinđićevog dramatičnog i kratkog reformatorskog pokušaja - bilo da se radilo o vladavini Demokratske stranke Borisa

¹⁰¹ Dubravka Stojanović, *Atentat, naša privatna stvar*, Peščanik.net, 17. 03. 2011.

¹⁰² Olga Popović Obradović, *O govoru mitropolita Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu*; 2008., 464.

Tadića ili vlasti Radikalne stranke, pod vodstvom Tomislava Nikolića, pokazale su jasan kontinuitet s prošlošću. Ovo je naročito došlo do izražaja u zadnjih dvanaest godina vladavine Aleksandra Vučića i njegove Srpske napredne stranke, za vrijeme koje je Vučićeva populistička vladavina, puzajućom okupacijom i mrežom koruptivnog klijentelizma dalje premrežila i zarobila državu i društvo, i potvrdila prisutnost svih dominantnih kulturnih matrica dugog trajanja. Od postojanja snažne partije hegemon, s kultom vođe, koja tretira opoziciju i institucije civilnog društva i pravne države kao smrtnog neprijatelja, i u cilju očuvanja vlasti stalno dalje razgrađuje polje političkog pluralizma, do insistiranja na posebnom civilizacijskom obrascu razvitka, koji se zasniva na tradicionalnim vrijednostima srpskog društva - egalitarizmu, kolektivizmu i antizapadnjaštvu. Od strogo centralizovane države, s posebnim mjestom u njoj za represivni aparat i vojsku kao osloncima autoritarne vlasti, do *konstantinovskog zagrljaja* države sa Srpskom pravoslavnom crkvom, koja uz ulogu tradicionalnog duhovnog vođe srpskog naroda, pokazuje i punu posvećenost projektu prekrajanja granica; sve ključne institucije društva ostaju vjerne politici i ideologiji etnonacionalizma i dalje slijede liniju o svesrpskom ujedinjenju po svaku cijenu.

Nacionalistička kultura, spinovana sa samog vrha vlasti, podržana od strane medija pod direktnom kontrolom istih, i dalje paralelno gaji politiku veličanja vlastite nacije i netrpeljivosti prema drugima - naročito bivšim jugoslovenskim narodima - te njihovom okrivljavanju za sve istorijske traume. Izbjegavanje suočavanja s prošlošću, relativizacija zločina počinjenih tokom četiri jugoslovenska rata, veličanje presuđenih ratnih zločinaca, masovna rehabilitacija fašističkih kolaboracionista iz Drugog svjetskog rata, mješaju se s osjećanjem samosažaljenja, istorijske nepravde i postojanja sveopšte zavjere protiv srpskog naroda. Ovakva politika ima dvojaku funkciju: rehabilitacijom snaga poraženih 1945., fiktivnim pomirenjem partizana i četnika, daje se politički legitimitet i istorijski kontinuitet etničkoj državi, ali i podcrtava istorijska neophodnost zaokruženja teritorija na kojima žive članovi rasute srpske nacije. Povrh toga, ovo daje legitimitet politici devedesetih i ulozi Srbije u jugoslovenskim ratovima, tako što opravdava razloge za početak i vođenje rata, kao i njegove posljedice. Nacionalizam, kao jedina konstanta državne ideologije, sistematski raspršivan sa samog vrha političke vlasti, u tri decenije po završetku sukoba, prodro je u svaku poru društvenog života. Normalizovan kao dio svakodnevnog javnog diskursa, redovno je korišten od vladajućih političkih elita kad god se ukaže potreba za skretanjem pažnje sa stvarnih gorućih problema s kojima se društvo suočava.

Politika iza koje je stajao kosenzuz svih srpskih elita, je poslije serije kaskadnih ratova dovela srpski narod van Srbije u katastrofalnu poziciju. Srbi u Hrvatskoj, nakon što ih je Milošević iskoristio za svoje ciljeve i oprao ruke od njih, su svedeni na

apsolutnu manjinu, jednako kao i na Kosovu, koje je međunarodnom intervencijom postalo nezavisna država. Jedino je BiH entitet Republika Srpska, koja je etnički očišćena od ostalih naroda masovnim zločinima za vrijeme rata, kao i poslijeratnim preseljenjima, postala skoro etnički čista srpska teritorija, i jedini ratni plijen. Opisana od strane Ćosića kao "najvrednija ratna tekovina", ona zauzima posebno mjesto u narativu o novom svesrpskom ujedinjenju. Njen politički vrh, potpomognut vrhom Srpske pravoslavne crkve i političkog vrha Srbije, sasvim otvoreno promovirše ideju odvajanja od BiH i pripajanja Srbiji, duž istog narativa o organskom jedinstvu srpskog naroda bez obzira na državne granice kojima je podjeljen. Istorijska revizija i politika sjećanja u Republici Srpskoj su jednake onima u Srbiji, pomirenje četnika i partizana, te podcrtavanje genocida nad srpskim narodom, koji se desio u Drugom svjetskom ratu, od strane druga dva bosanska naroda. Na taj način se ne samo aboliraju zločini koje je srpska strana počinila u posljednjem ratu nego i daje politička legitimacija Republici Srpskoj i politici separatizma koje vodi njeno rukovodstvo.

Ideja *Srpskog sveta*, promovisana od strane Vučićevog trbuhozborca Aleksandra Vulina u zadnjih par godina, te zvanična *Dekleracija* svesrpskog sabora iz juna 2024., lansirane pod krinkom benigne brige za srpske dijaspore u državama nastalim raspadom Jugoslavije, potvrđuju da je velikodržavni projekat i dalje živ i zdrav i da uživa punu podršku političkih i crkvenih elita. Iako *Deklaracija* zvanično polazi od načela poštovanja granica i uvažavanja ostalih naroda, ona promovirajući kulturno, duhovno, ali prije svega političko jedinstvo srpskog naroda, zagovara princip po kojem su sve srpske dijaspore dužne slijediti politički smijer određen od strane službenog Beograda. Ignorišući primjedbe međunarodne zajednice - koja u ovim programima vidi novi izvor destabilizacije regiona - i zabrinutih susjeda - koji u platformi *Deklaracije* vide novi *Memorandum*, i stoga novi akcioni plan velikosrpskog nacionalizma - politički i crkveni vrh pretpostavljaju političko jedinstvo svih Srba integritetu država u kojima oni žive (prije svih BiH i Crne Gore), te se pripremaju za proširenje teritorija u budućnosti "mirnim putem", ako i kad se za to ukaže prilika promjenom geopolitičkih okolnosti.¹⁰³ Ovakva politika samo dalje tvrdoglavo replikuje matricu velikosrpskog nacionalizma devedesetih, i odaje nenapuštene

¹⁰³ Ideja Srpskog sveta je prvi put spomenuta i poslije promovisana od strane tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Srbije, Aleksandra Vulina, koji je u jednom od javnih nastupa objasnio kako trenutne geopolitičke okolnosti „ne idu na ruku“ ujedinjavanju svih prostora na kojima žive Srbi, ali da vjeruje da će se to desiti za deset, dvadeset ili pedeset godina: "Svugdje gde oni žive, u Srbiji, Crnoj Gori, Republici Srpskoj. Nama je potrebno da se briga o celokupnom srpskom narodu vodi iz jednog centra, a to je Beograd, i ne vidim šta u tome ima sporno." Vulin, citiran kod Jasna Vukicević, Gjeraqina Tuhina, *Srpski svet, koncept koji region čini nervoznim*, www.Radioslobodnaevropa.org, posjeceno 01. 11. 2024.

težnje za prekrajanjem granica i zaokruživanjem srpskih etničkih teritorija, bez obzira na katastrofalne rezultate koje je ova politika proizvela u prošlosti.

Srbija, ni na Istoku, ni na Zapadu

I na kraju ostaje pitanje kako naći racionalno objašnjenje za sve što se odigralo u posljednjem stoljeću i po od kada su nacije i nacionalne države postale dominantni oblik društvene organizacije? Postoji li opravdanje za ogromne patnje i stradanja, ne samo u procesima stvaranja različitih državnih formacija, nego i za proces u kojem je jedina, i vjerovatno i posljednja, država u kojoj su svi Srbi zaista živjeli slobodno i zajedno, uništena od strane srpskih elita u ime one druge, fiktivne i očigledno fatalne ideje Velike Srbije? Korijeni ove iracionalne ideje i ponašanja, moraju se tražiti u turbulentnoj istoriji Balkana i Srbije, koja nije uvijek bila blaga prema balkanskim narodima, a čije su glavne usputne stanice pomenute u ovom eseju.

Sudbinu balkanskih naroda su umnogome odredili različiti osvajači i sile koje su se borile za prevlast i ostvarenje vlastitih interesa nad ovim strateški važnim teritorijama. Najmnogoljudnija država južnih Slavena, stoga i najvažniji politički akter u balkanskim poslovima, Srbija, je provela četiri vijeka u borbi za oslobođenje od turske dominacije, koja je proizvela mnoge osobenosti koje će trajno odrediti njen istorijski razvoj, od izuzetno jake uloge pravoslavne crkve, velikih dijaspora rasutih širom Balkanskog poluostrva, do zaostalog, i u siromaštvu i patrijarhalnoj kulturi okamenjenog društva. Za svo to vrijeme Srbija je bila odsječena od razvojnog puta zapadne Evrope, propustila je ne samo renesansu i reformaciju, nego ušla i u period prosvetiteljstva i industrijske revolucije sa značajnim zakašnjenjem. Ideje liberalizma, slobodnog građanina, civilnog društva, demokratije i pravne države, u njoj nisu nikad uhvatile dubokog korijena, kao što se nije oformio ni širi građanski sloj društva koji bi ove ideje mogao da podrži i dadne im praktičnu primjenu. Čak i kada politička modernizacija krajem devetnaestog vijeka, na modelima preuzetim od Zapada, konačno uzme maha, ona će se dešavati u jeku borbe za nacionalnu državu, i na krilima ideologije nacionalizma.

Zbog svih pomentih specificnosti, koncept "narodne države", definisan od pobjedničke struje u ranoj borbi za političku prevlast, ponudiće hibridni model razvoja društva i države, koji bi od Zapada preuzeo samo modernu tehnologiju, a odbacio sve ostalo što bi moglo da ugrozi tradicionalne vrijednosti i institucije pred-modernog srpskog društva - egalitarizam, kolektivizam i nacionalizam. Taj model je počivao duboko ukorijenjenom otklonu prema individualizmu, društvenom pluralizmu i uopšte zapadnom, kapitalističkom modelu države i društva. Sve ovo je još od početka potkopavalo mogućnost uspostavljanja pravne države i demokratskog ustrojstva političkog sistema i vodilo ka uspostavljanju partijske države, koja će zahtijevati apsolutno političko jedinstvo i nasilno isključivati bilo kakvu političku

alternativu. Usvajanjem nacionalizma kao vodeće ideologije, riješenju nacionalnog pitanja data je prednost nad dubinskom sveobuhvatnom modernizacijom zaostalog društva; teritorijalna ekspanzija države i nacionalno ujedinjenje dobilo je primat nad svim ostalim pitanjima.

Sve su ovo bile specifičnosti koje će fatalno odrediti političku kulturu u Srbiji i njene odnose s drugim južnoslovenskim narodima, nakon Prvog svjetskog rata, kada se nenadano nađu u prvoj zajedničkoj državi. Višenacionalna složena država je donijela nove izazove za postavljeno nacionalno pitanje, dok su Srbi tu državu zamišljali kao strogo centralizovanu proširenu nacionalnu državu, ostali južnoslovenski narodi, naročito Hrvati i Slovenci, koji su u momentu ujedinjenja bili već formirane nacije, su tražili da budu tretirani kao ravnopravni partneri u nekoj vrsti složene države. Sukob oko dva različita i nepomirljiva koncepta državnog uređenja - centralizovana ili federalna država - dobiće svoj izraz u obliku neriješenog nacionalnog pitanja, koje će progutati sva ostala ekonomska, politička i kulturna pitanja i trajno zapečatiti sudbinu Prve Jugoslavije. Nakon traume građanskog rata u okvirima Drugog svjetskog rata, i kratkog perioda jedinstva osiguranog rigidnošću komunističke ideologije i partijskog monizma, isto pitanje će se pojaviti i Drugoj Jugoslaviji, i postati vidljivo kroz borbu dvije partijske struje, s različitim vizijama razvoja društva, čija će borba odrediti i konačnu sudbinu zemlje. Period rapidne industrijalizacije i modernizacije u četrdeset godina je umnogome transformisao jugoslovensko društvo i čak stvorio tanku građansku klasu i sloj inteligencije, ali ipak - zbog nedostatka stvarnih sloboda, političkog pluralizma i širih institucija demokratskog društva - nije uspio da značajnije pomjeri ove dominantne konzervativne matrice u društvu, proizvedene procesima dugog trajanja.

Liberalna opcija je ipak uvijek postojala u srbijanskom društvu i nakratko, krajem šezdesetih, stekla i mogućnost da transformiše i modernizuje Srbiju i Jugoslaviju, samo da bi s istorijske scene bila uklonjena silom sa samog vrha vlasti. Kada se na kraju vijeka, u prelomnom trenutku u evropskoj i jugoslovenskoj istoriji, otvorila još jedna realna mogućnost za demokratske promjene i tranziciju ka zapadnevropskom modelu društva, pokazalo se da su malobrojne liberalne i demokratske snage, opet bile suviše slabe da bi konkurisale savezima nacionalnih - partijskih, kulturnih i crkvenih - elita koje su u borbi za očuvanje vlastitih privilegija, umjesto demokratizacije, modernizacije i evropeizacije društva, izabrale nacionalizam i rat za prekrajanje granica, koji će uništiti Jugoslaviju, a Srbiju i Srbe odvesti u najmračnije hodnike njihove istorije. Ova vladajuća matrica nastaviće se reproducirati i poslije pada Miloševića, kada će i posljednji značajan pokušaj sveopšte reforme društva i zaokreta prema Evropi, pod vodstvom Zorana Đinđića, završiti njegovim ubistvom i još jednim nasilnim zaustavljanjem pokušaja modernizacije.

Samom činjenicom da su konzervativne vrijednosti tako duboko prožimale društvo i državu, one su morale biti i pobjedničke. Kako to Perović sumira: "Središno mesto političke misli srpskog naroda u XIX i XX veku, jeste njegovo ujedinjenje. Nijedna realno postojeća srpska država nije smela da odloži ostvarenje ovog zavetnog cilja. Otuda se njenom razvitku u dubinu pretpostavlja teritorijalna ekspanzija. Drugim rečima, nacionalno ujedinjenje neodvojivo od rešenja socijalnog pitanja koje se zasniva na egalitarizmu kao homogenizirajućem činiocu naroda. Ali i od ideje narodne države, koja se narodnom samoupravom suprostavlja insitucionalizovanoj demokratiji. Snažna ideologija čiji je cilj bio da spreči kapitalizam i vladavinu prava bila je u Srbiji stvorena pola veka prije pojave komunističke ideologije. Ona je rezultirala u monističkoj političkoj kulturi; stranačkom životu sa strankom hegemonom i malobrojnom i slabom opozicijom; u partijskoj državi. Tvrđnje da je komunizam u Srbiji uništio građansko društvo nisu rezultat egzaktnih proučavanja, već poželjna interpretacija činjenica ili puke impresije"¹⁰⁴

Srpsko društvo i srpski narod, na početku 21 vijeka, čine se nesposobnima da se suoče s prošlošću i pronađu put izlječenja i izlaska iz nacionalističke matrice i s njom povezanog programa koji njihove elite tvrdoglavo replikuju već vijek i po. U paroli *Ujedinjenje ili smrt*, Apisove zloglasne organizacije s kraja devetnaestog vijeka, nalazi se sažeta ne samo glavna konstanta, nego možda i sva ironija srpske istorije. Desetljeća vladavine radikalnog nacionalizma i pokušaja ostvarenja ideje nacionalnog ujedinjenja po svaku cijenu, ostaviće samo pustoš, nevolje i smrt, ne samo za Srbe, gdje god da su živjeli i žive, nego i za narode s kojima vijekovima dijele iste prostore. Ratovi vođeni za stvaranje velike etničke države, dalje će razarati uvijek krhke osnove građanskog društva, podrivati svaku mogućnosti stabilizacije i modernizacije društva i izgradnje pravne države, gurati ga u siromaštvo i nerazvijenost, a što će opet dalje otvarati prostor za apsolutnu političku vlast i zatiranje svakog pluralizma... i tako u krug, u neizvjesnu budućnost bez kompasa i karte za navigavanje. Svaki optimizam u pogledu budućnosti tone ako uvažimo konstataciju jedne od najpreciznijih hroničarki koja tvrdi da "je istorija srpskog naroda, kao i svakog drugog naroda, istorija procesa dugog trajanja, a ne istorija uvijek novih početaka"¹⁰⁵ Ipak, suočavanje s tom prošlošću, koliko god to beznadežno i uzaludno izgledalo, je vjerovatno jedini način da se put izlaska iz te uklete matrice i začaranog kruga nađe, i ponovo započne.

¹⁰⁴ Perović, 2016,231.

¹⁰⁵ Perović, 2016., 236.